

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему

**«ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ В
ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ»**

до захисту

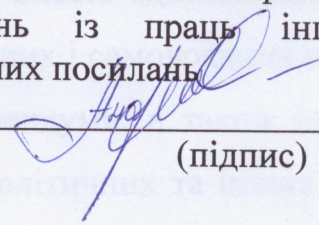
Студентка 2 курсу магістратури заочної форми навчання спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» освітньо-професійної програми «Парламентаризм та парламентська діяльність»

Андрієвська Евеліна Геннадіївна

Науковий керівник

к.політ.н., доцент Рейтерович Ігор Вячеславович
Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі немає заповичень із праць інших авторів без відповідних посилань

Студент

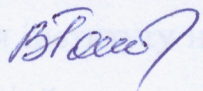

(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри парламентаризму від «07» листопада 2023р., протокол №14.

Завідувач кафедри парламентаризму, доктор політичних наук,
професор,

Гошовська Валентина Андріївна

(підпис)

КИЇВ – 2023

АНОТАЦІЯ

Андрієвська Е.Г. Особливості здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

У магістерській роботі визначені та обґрунтовані теоретико-методологічні положення, що вирішують актуальне завдання наукової галузі знань із публічного управління та адміністрування, яке полягає у визначенні особливостей здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі. У дослідженні розкриті теоретичні основи здійснення народовладдя в Україні. Визначені поняття "народовладдя", його форми та механізми.

Зокрема, визначено зміст поняття "народовладдя" як широкої концепції, котра включає в себе демократичний спосіб здійснення влади народом, як через обраних представників у державних і самоврядних органах влади, так і безпосередньо – через вибори, референдуми, а також інші неелекторальні форми участі громадян у прийнятті політичних та інших державно-владних рішень.

Вагома увага приділена вивченню історичних етапів розвитку інституту народовладдя на теренах сучасної України. Також дано детальну характеристику процесу відродження інституту народовладдя після здобуття Україною незалежності та визначені його основні етапи. У магістерській роботі виявлені актуальні проблеми здійснення народовладдя в сучасній Українській державі, а також на основі цього визначені перспективні напрямки розвитку інституту народовладдя в сучасній Україні: підвищення прозорості та підзвітності державних інституцій влади; покращення доступу

громадян до інформації державних органів; сприяння розвитку культури громадянської активності та партисипативних форм участі у виробленні політики на місцевому рівні тощо.

Ключові слова: народовладдя, народне волевиявлення, демократія, пряма демократія, представницька демократія, віче, вибори, референдум, народна законодавча ініціатива

ANNOTATION

Andrievska E.G. Peculiarities of the people's power realisation of in Ukraine in historical retrospect. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 “Public Management and Administration”, specialty: 281 “Public Management and Administration”. – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

The master's thesis defines and substantiates theoretical and methodological provisions that solve the urgent task of the scientific field of knowledge in public administration and management, which is to determine the peculiarities of the exercise of people's power in Ukraine in historical retrospect. The study reveals the theoretical foundations of the exercise of people's power in Ukraine. The concept of " people's power ", its forms and mechanisms are defined.

In particular, the author defines the content of the concept of "people's power" as a broad concept that includes a democratic way of exercising power by the people, both through elected representatives in state and self-governing bodies, and directly - through elections, referendums, and other non-electoral forms of citizen participation in political and other public decision-making.

Considerable attention is paid to the study of historical stages of development of the institution of people's power in modern Ukraine. The author also provides a detailed description of the process of revival of the institution of people's power after Ukraine gained independence and identifies its main stages. The master's thesis identifies the current problems of people's power in the modern Ukrainian state, and

on this basis, the author identifies promising areas for the development of the institution of people's power in today's Ukraine: increasing transparency and accountability of state institutions of power; improving citizens' access to information from state bodies; promoting the development of a culture of civic engagement and participatory forms of participation in policy-making at the local level, etc.

Keywords: people's power, people's will, democracy, direct democracy, representative democracy, veche, elections, referendum, people's legislative initiative

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ.....	11
1.1. Концептуалізація народовладдя та її значення в управлінні державою ..	11
1.2. Форми та механізми здійснення народовладдя	15
Висновки до Розділу 1.....	26
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ	28
2.1. Ранні етапи здійснення народовладдя в Україні.....	28
2.2. Відродження народовладдя в незалежній Україні.....	36
Висновки до Розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	50
3.1. Актуальні проблеми здійснення народовладдя в Україні	50
3.2. Перспективи розвитку прямого народовладдя в Україні	57
Висновки до Розділу 3.....	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

ВСТУП

Актуальність дослідження. Україна має багату політичну спадщину та складний шлях формування політичних демократичних традицій, що підкреслює значення цього дослідження. Проблематика еволюції та розвитку інститутів народовладдя в Україні важлива насамперед через те, що дозволяє відстежити еволюцію демократичних процесів у країні, зокрема у контексті змін політичної системи та ролі громадян у формуванні влади. Ретроспективний аналіз дозволяє виявити та проаналізувати ключові моменти історії народовладдя в Україні, що допомагає розкрити не лише тенденції та причини виникнення певних політичних традицій та інститутів, але й вивчити їхні наслідки та вплив на поточний політичний контекст. Звернення до такої тематики дозволяє проаналізувати не тільки політичні, а й культурні та соціальні аспекти здійснення політичної влади у динаміці в контексті розвитку української державності.

Загалом, процес розвитку народовладдя в Україні можна розглядати як безперервну боротьбу за демократію, незалежність та захист прав людини, що і зараз вимагає постійних зусиль, включаючи впровадження та вдосконалення інститутів прямого народовладдя.

Таким чином, актуальність обраної теми визначається не лише важливістю збереження історичних здобутків, а й їх впливом на сучасну політичну динаміку, адже враховуючи сучасні тенденції та історичний контекст, аналіз історичних особливостей здійснення народовладдя дозволяє краще зрозуміти виклики сьогодення та розробити стратегії для покращення демократичних процесів в сучасній Україні.

Стан наукової розробки. Багато вчених постійно досліджують теорію та практику народовладдя, а наукова література охоплює широкий діапазон досліджень із різних питань народовладдя.

Зокрема, варто відзначити внесок таких видатних українських дослідників як О. Бакумов, О. Бойко, М. Козюбра, Ю. Ключковський, І. Куян,

П. Любченко, Н. Максименцева, М. Максименцев, В. Мельниченко, О. Скрипнюк, О. Годика, В. Шаповал, Л. Шипілов, О. Фрицький та інших.

Незважаючи на доволі солідний науковий доробок, питання історичного розвитку і впливу традицій українського народовладдя на сьогоднішні демократичні практики залишаються недостатньо вивченими. Акцент на дослідженні цієї проблематики є більшою мірою фрагментарним або має епізодичний характер. Натомість більшість наукових робіт присвячена переважно конституційно-правовим аспектам розвитку інституту народовладдя на сучасному етапі. Саме недостатнім рівнем висвітлення науковцями цієї проблематики і зумовлена необхідність глибшого аналізу здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначення особливостей здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі

Завданнями дослідження є:

- розкрити теоретичні основи здійснення народовладдя в Україні, зокрема визначити поняття "народовладдя", його форми та механізми
- проаналізувати історичні етапи розвитку інституту народовладдя на теренах сучасної України
- охарактеризувати процес відродження народовладдя після здобуття Україною незалежності
- виявити актуальні проблеми здійснення народовладдя в сучасній Українській державі
- визначити перспективні напрямки розвитку інституту народовладдя в Україні

Об'єкт дослідження – народовладдя в Україні

Предмет дослідження – особливості здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі

Методи дослідження. Методологічний фундамент дослідження складає сукупність загальнонаукових підходів і принципів, а також спеціальних

наукових методів пізнання. Визначення та аналіз форм і механізмів народовладдя здійснювались на засадах діалектики.

Метод аналізу та синтезу сприяли проведенню наукової класифікації механізмів народовладдя та дослідженню інституційно правових засад їхнього функціонування.

Для досягнення мети та завдань дослідження також використовувалися різноманітні спеціальні наукові методи.

Так, історичний метод аналізу використовувався для визначення та аналізу основних етапів становлення та розвитку форм та механізмів народовладдя в Україні історичній ретроспективі.

Системний і, передусім, структурно-функціональний підходи дозволили визначити роль та значення конкретних форм безпосередньої демократії у системі здійснення народовладдя в сучасній Україні, а також їх загальної взаємозумовленості та зв'язку.

Формально-логічний метод використовувався для уточнення основних наукових і правових термінів і понять, що використовувалися у дослідженні.

Джерела дослідження охоплює широкий спектр нормативно-правових документів та наукових публікацій, зокрема, монографій, авторефератів дисертацій, наукових статей. Додатково, в роботі використовувалися міжнародні нормативно-правові акти. Певний внесок у дослідження роблять дані соціологічних опитувань. Важливу і частину джерельної бази займають правові і юридичні документи, що проливають світло на конституційно-процесуальні аспекти здійснення народовладдя в Українській державі: Конституція України, законодавчі акти України, рішення Конституційного суду України, які регламентують і роз'яснюють роботу унормованих механізмів здійснення народовладдя, у тому числі загальнодержавних і місцевих виборів, всеукраїнського референдуму, місцевих ініціатив, електронних петицій, парламентських слухань та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у вирішенні актуального завдання у галузі наукових знань із публічного

управління та адміністрування – визначенні особливостей здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі.

удосконалено:

- загальний підхід щодо визначення загального вектору розвитку інституту народовладдя в сучасній Україні, який передбачає необхідність підвищення прозорості та підзвітності державних інституцій влади, покращення доступу громадян до інформації державних органів, сприяння розвитку культури громадянської активності та партисипативних форм участі у виробленні політики на місцевому рівні;

набули подальшого розвитку:

- характеристика розвитку та еволюції інституту народовладдя, його традицій та практик, що мали місце в різний історичний період на теренах сучасної України від додержавного періоду історії та доби Київської Русі (віче як народні збори, засновані на традиціях звичаєвого права) до сучасних конституційних практик волевиявлення громадян – демократичних виборів, референдумів та різних форм громадської участі у прийнятті державно-владних рішень;

- вивчення теоретичних основ здійснення народовладдя в Україні, зокрема, розкриття змісту поняття "народовладдя", яке у даному дослідженні розгадається як широка концепція, котра включає в себе демократичний спосіб здійснення влади народом, як через обраних представників у державних і самоврядних органах влади, так і безпосередньо – через вибори, референдуми, а також інші неелекторальні форми участі громадян у прийнятті політичних та інших державно-владних рішень.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження мають практичне значення в контексті подальшого розвитку теорії народовладдя. Висновки та основні положення магістерської роботи можуть бути використані за наступними напрямками:

- у подальших наукових дослідженнях, присвячених різних аспектам здійснення народовладдя в Україні;

- у правотворчій діяльності, зокрема, для вдосконалення конституційно-правових норм та чинних законодавчих актів, які регламентують процедуру проведення виборів, референдумів й інших форм безпосередньої демократії, а також у процесі розробки законодавства, що мають імплементувати у правове поле держави, наприклад, інститут народної законодавчої ініціативи;

- в освітньому процесі, зокрема, при підготовці навчальних посібників, підручників у галузі публічного управління та адміністрування та теорії держави і права. Крім того, матеріали роботи можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів та студентами в якості інформаційно-довідкової бази для науково-дослідної діяльності.

Структура магістерської роботи складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків і списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 75 сторінок. Список використаних джерел складається із 68 найменувань і займає 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

1.1. Концептуалізація народовладдя та її значення в управлінні державою

Демократичність держави та суспільства, як відомо, має істотну залежність від загального рівня розвитку інституту народовладдя, що відображає ступінь реальної можливості волевиявлення та участі громадян у керівництві державою. Разом із тим, народовладдя як політико-правова категорія залишається доволі розмитою, у першу чергу завдяки тому, що воно часто ототожнюється з поняттям демократії.

Цьому ми можемо завдячувати дослівному перекладу з давньогрецької слова *demokratia*, що утворено поданням двох слів: *demos*, що означає "народ" і *kratos* – "влада".

Однак, як переконливо доводить український дослідник О. Водяніков, уявлення про етимологію цього терміну була сформовано у добу Просвітництва внаслідок підміни понять. Вчений стверджує, що у той період "у давньогрецький термін *demokratia*, який означав одну із девіацій форми правління, був закладений інший зміст, який більше відповідав давньогрецькому *politeia* та давньоримському *res publica*. Тобто *demokratia* як насильницька влада збіднілих мас перетворилася на народовладдя" [9, с. 37].

Більше того, і у сучасних суспільних науках цей термін "демократія" інтерпретується досить по різному – від політичного режиму чи форм правління до світоглядної концепції (принципів і цінностей).

Наприклад, можна навести такі дефініції поняття "демократія":

- "інституційний устрій для ухвалення політичних рішень, у якому індивіди отримують владу ухвалювати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців" [74, р. 269] (Дж. Шумпетер);

- "політична система, яка надає регулярні конституційні можливості для зміни посадових осіб, що займаються врядуванням" [62, р. 71] (С. Ліпсет);
- "режим чи система врядування, за якої урядовці несуть відповідальність за свої дії в публічній сфері перед громадянами, що діють опосередковано через конкуренцію і співпрацю їхніх представників" [65, р. 25] (Зелена Книга Ради Європи);
- "форма правління (чи самоуправління), яка передбачає реальні механізми, за допомогою яких громадяни можуть здійснювати суттєвий вплив на ухвалення урядових рішень та формування урядової політики" [64, р. 1] (Б. Роупер).

Таким чином, по суті, значення терміну "демократія" залежить від соціально-політичного, історичного та конституційно-правового контексту, а також його інтерпретації в межах конкретної науки.

Втім, ми все ж схильні вважати, що сучасне загальноприйняте політична концепція демократії ґрунтується на розумінні сучасної правової демократичної держави в якій політичний режим заснований на цінностях та принципах демократії, а саме:

- суверенітету народу, що визначає верховенство влади народу, орієнтоване на реалізацію інтересів суспільства. До-речі, саме в такому вигляді цей принцип закріплений в Конституції нашої держави. У статті 5 якої читаємо: "Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ" [20]. Поряд із цим принцип суверенітету народу наголошує на необхідності представницького характеру влади, де представники обрані громадянами для відображення їхніх інтересів;
- загальної рівності громадян. Цей принцип стверджує, що усі громадяни мають однакові права та можливості перед для самореалізації у суспільстві;
- свободи, яка включає свободу слова, вираження думок, зборів та релігійних переконань тощо;

- правової держави, що є принципом, який вимагає забезпечення такого правову порядку, де влада обмежена законом, тобто особисті права та свободи громадян є захищеними від її втручання;

- громадянської участі, відповідно до якого владою має заохочуватись активна участь громадян у прийнятті рішень через вибори, референдуми, обговорення питань загального інтересу та залучення до управління державними справами.

Відтак співвідносячи ці два поняття, вважаємо за потрібне погодитись із твердженням деяких українських правознавців, що концепт народовладдя є ширшим за поняття демократії. Він становить основу демократичної держави, а демократія, у свою чергу, являє собою так би мовити його внутрішню інституційну форму [15, с. 99].

Багато сучасних вчених тлумачать поняття "народовладдя" саме в такому політико-філософському ключі.

Наприклад, Л. Шипілов визначає цей термін як "сутність держави, яка полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини" [58, с. 39]

Ю. Ломжець вважає його основною ознакою "визнання і наявність ефективного механізму для реалізації громадянами своїх політичних прав шляхом вільної і рівноправної участі в управлінні справами суспільства і держави як безпосередньо, так і через представників" [25, с. 48].

Втім, досліджуване поняття часто тлумачать у вузькому смислі, зокрема як суто правову категорію, що більше притаманно представниками юридичних наук.

Так, О. Фрицький фактично ототожнює народовладдя із народним волевиявленням, розглядаючи його як механізм, за допомогою якого громадяни здійснюють своє політичне право бути обраними та вільно обирати представницькі органи влади та політичні виборні посади (наприклад,

Президента України та місцевих голів), а також брати участь у всеукраїнських та місцевих референдумах [56, с. 212].

Іншими словами, основана ідея інтерпретації поняття "народовладдя" як правової концепції яка полягає у приналежності влади в державі народу, що виражається через його представників в уряді та парламенті, фактично витікає зі статті 5 Конституції України, де читаємо: "народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування" [20].

Конституційний Суд України, зокрема, так і роз'яснює поняття "народовладдя", а саме як "належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування" [47].

Зважаючи на вище означене, права концепція народовладдя також ґрунтується на принципах та цінності сучасного конституціоналізму, що закріплені і в Конституції України:

- "визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою цінністю, а прав і свобод людини невідчужуваними, такими, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави (статті 3, 21 та ін.) та їх гарантованості;
- принцип народного суверенітету (ст. 5);
- принцип представницького правління через народне волевиявлення (статті 5, 69 та ін.);
- принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6);
- принцип верховенства права (ст. 8);
- принцип найвищої юридичної сили Конституції України та прямої дії її норм (ст. 8);
- принцип судового конституційного контролю за дотриманням Конституції України (ст. 147 – стара редакція);
- принцип незалежності суду і суддів (ст. 126 – стара редакція);

- принцип внесення змін до Конституції України лише на основі визначеної нею процедури (розділ XIII) та ін." [17, с. 93-94].

Відповідно, основними рисами народовладдя у поглядах вчених-конституціоналістів можна вказати наступні:

- народ є носієм державного суверенітету;
- народ є основним джерелом влади, яку не мають право узурпувати жодні державні органи чи посадовці;
- народ здійснює усю владу на території держави як безпосередньо (через вибори, референдуми та ін.), так і опосередковано (через своїх представників, які займають посади чи служать в органах державної влади та місцевого самоврядування) [27, с. 95].

Отже, узагальнюючи погляди вчених щодо концепту народовладдя, можна підсумувати, що воно, безумовно, передбачає демократичний характер управління, де суспільство має можливість впливати на прийняття рішень як через обраних представників у державних і самоврядних органах влади, так і безпосередньо – через вибори, референдуми, а також інші форми участі громадян у прийнятті політичних рішень (див. нижче). Однак його зміст не має обмежуватись лише правом народу (суспільства, громад, громадян) на волевиявлення у його суто конституційних формах (доктринальний підхід), що є надто вузький розумінням (детальніше ми це обґрунтуємо нижче, коли будемо розглядати сучасні форми та механізми його здійснення), а й включає здатність, можливість і волю громадян приймати активну участь у політичному житті країни у самому широкому сенсі, виражаючи власні думки та підтримку важливим для суспільства рішенням.

1.2. Форми та механізми здійснення народовладдя

Можна стверджувати, що в Україні залежно від форми народного волевиявлення народовладдя реалізується через пряму або, як її ще називають безпосередню, та представницьку демократію.

Представницька демократія в загальному розумінні означає політичний устрій, при якому народ представляють обрані ним особи у владних структурах та органах місцевого самоврядування, котрі реалізують власне його волю.

В представницькій демократії ключову роль відіграє національний парламент, як єдиний в державі орган законодавчої влади, який представляє інтереси громадян, приймає закони та здійснює контроль за діяльністю уряду. Тому вона також часто розглядається дослідниками як форма влади, що здійснюється через обрані, тобто представницькі, органи та їх похідні структури (див.: [7, с. 211]).

Хоча коректніше з правової точки зору стверджувати, як це, зокрема робить Конституційний Суд України, що у представницькій демократії волю народу виконують народні обранці, тобто народні депутати України через "прийняття рішень парламентом лише шляхом особистого голосування народних депутатів України (ч. 2, 3 ст. 84 Конституції України), виконання народними депутатами України своїх обов'язків в інтересах усіх співвітчизників (ч. 3 ст. 79 Конституції України) та відсутність у ч. 2 ст. 81 Конституції України положень про дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі виключення його зі складу депутатської фракції – все це вказує на всенародний характер представництва народних депутатів України у ВРУ та наявність у них мандата на вільне його здійснення" [49].

До інших важливих інститутів представницькій демократії безмовно можна віднести:

- конституцію, яка власне легітимізує інститут виборів і права виборців, а також кандидатів. Вона також встановлює, на яку владу можуть претендувати обрані представники. Крім того, в окремих випадках, конституційний документ може передбачати процедури прямої демократії, такі як референдуми, відкликання парламентів тощо;

- вільні, чесні та регулярні вибори, в яких громадяни можуть брати участь і як виборці, і як кандидати;
- свобода вираження поглядів, за якої громадяни можуть публічно висловлювати свої думки з широкого кола політично важливих питань, не зазнаючи утисків з боку влади;
- незалежні і доступні джерела політичної інформації, які не перебувають під контролем уряду або будь-якої іншої окремої групи. При цьому, право цих джерел публікувати та поширювати інформацію захищене законом;
- свобода зібрань та об'єднань, яка забезпечує громадянам право створювати незалежні політичні організації, в тому числі партії та групи інтересів, та бути їх членами;
- незалежна судова влада, яка має повноваження визнавати неконституційними рішення, прийняті обраними представниками [63].

Отже, основна ідея представницької демократії полягає в тому, що громадяни шляхом прямих виборів формують склад представницьких органів, включаючи деякі політичні посади, та через цих обраних представників формують уряд, якому від імені народу на визначений у Конституції період часу делегуються певні владні повноваження (мандат). Тим самим громадяни приймають так би мовити опосередковану участь в прийнятті державно-владних рішень через своїх обранців, але зберігаючи при цьому право висловлювати свою думку, агітувати або займатися представництвом свої інтересів в інший спосіб.

Одним із ключових методів безпосереднього вираження влади народу, за результатами якого формують інституції представницької демократії, є проведення виборів. Відповідно до Конституції України (стаття 71), "вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування" [20]. Своє чергою Виборчий кодекс України конкретизує, що вибори "є основною формою народного волевиявлення,

способом безпосереднього здійснення влади Українським народом. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування" [8].

У нашій державі передбачені наступні типи виборів:

- вибори Президента України;
- вибори до Верховної Ради України, тобто народних депутатів України.

- місцеві вибори, які своєю чергою також мають наступні типи: "вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; вибори сільського, селищного, міського голови; вибори депутатів районної ради; вибори депутатів обласної ради; вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради)" [8].

Отже, в Україні на конституційно-правовому рівні гарантується проведення демократичних виборів як процесу вибору представників органів влади шляхом голосування громадян, що ґрунтується на принципах рівності, загального та прямого виборчого права. При цьому, Україні притаманні всі ключові риси (принципи) демократичних виборів:

- універсальність та рівність, де універсальність означає, що кожен громадянин, який має право голосу, може взяти участь у виборах без будь-яких обмежень, а рівність гарантує, що голос кожного громадянина має однакову вагу під час голосування;

- таємність голосування, що гарантує захист виборців від будь-якого тиску чи впливу; виборець має можливість голосувати анонімно, без страху зазнати переслідуванням за свої політичні переконання;

- свобода висловлювання, що гарантує громадянам право вільно обговорювати політичні погляди, підтримувати конкретних кандидатів чи партії;

- регулярність та систематичність: вибори в Україні проводяться періодично, забезпечуючи сталість механізму обрання представників народу

за рахунок регулярної повторюваності електоральних процедур та їх стабільного та послідовного функціонування;

- плюралізм, що виражається у можливості приймати участь у виборах якого ширшого спектру політичних партій, кандидатів та ідей, що забезпечує представництво різноманітних інтересів суспільства.

- повага до прав людини, що означає гарантію та захист основних прав та свобод громадян, включаючи право на участь у виборах, свободу слова та свободу об'єднання.

На відміну від представницької демократії пряма або безпосередня демократія є способом активної участі громадян у прийнятті демократичних рішень, що реалізується, зокрема за допомогою референдумів та ініціатив громадян або їх зібрання. У деяких правових моделях цей термін також використовується для позначення способу обрання представників шляхом прямого голосування, а не через посередників, наприклад, виборчі колегії, а також для можливості звільнення обраних посадових осіб. Загалом, це поняття може мати досить широке визначення як ціла система політичних інститутів [61].

Суть же безпосередньої демократії полягає в праві народу висловлювати свою волю безпосередньо через правові норми, закріплені у Конституції України та в законах України. Втім, як справедливо підкреслює доктор юридичних наук Ю. Ключковський, безпосереднє волевиявлення народу, якими є вибори, і пряма демократія не є ототожним поняттями. З цього приводу він підкреслює, що "в умовах режиму представницької демократії безпосереднє волевиявлення народу і здійснення влади розділені: народне волевиявлення (без якого немає демократії взагалі) реалізується через вибори, а владні повноваження здійснюються під контролем народу органами, сформованими на обмежений час за підсумками виборів" [16, с. 101].

Іншими словами, взаємозв'язок між цими категоріями можна описати через співвідношення загального і часткового. Ю. Ключковський пише: "обидві форми демократії – і представницька, і безпосередня – базуються на

прямого волевиявлення народу, однак лише безпосереднє прийняття народом змістовного зобов'язального рішення може вважатися безпосереднім здійсненням влади народом" [16, с. 102].

Останнє уособлюється зокрема у такому інституті прямої демократії як референдум. Останній, на відміну від виборів, є механізмом прямого вираження влади народом, спрямованим на ухвалення загальноважливого рішення з певного питання.

Зокрема, на різницю між цими двома основними формами народовладдя вказує відомий українських науковець В. Шаповал. Він пише, що якщо "вибори слугують формуванню представницьких органів влади і заміщенню деяких посад у державному механізмі", то референдум "призначений саме для ухвалення владних рішень і не має прямого відношення до представницької демократії" [57, с. 25].

При цьому, сучасна конституційно-правова доктрина знає дві форми референдумів:

- імперативний референдум, який означає, що певні питання, які "не віднесені до компетенції жодного органу системи представницької демократії" [16, с. 105] мають вирішуватися на референдумі. Фахівець з українського конституціоналізму Ю. Ключковський, зокрема, вказує, що Основний Закон України передбачає відповідну форму референдуму лише у двох випадках: "стосовно зміни території України (ст. 73) та щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України (ст. 156); такі референдуми призначаються, відповідно, Верховною Радою України та Президентом України. Проблемою у цьому разі є можливість нерезультативного референдуму" [16, с. 105]. Як бачимо, імперативні референдуми здебільшого походять від органів державної влади, які на конституційному рівні мають право висувати пропозиції, що потребують ратифікації на референдумі, особливо у випадку конституційних поправок або питань державного суверенітету, територіальної цілісності і таке інше. Тобто порядок денний і суть пропозицій на референдумі найчастіше визначаються державними органами;

- факультативний референдум ініціюється самими громадянами (їх певною кількістю, яка встановлюється Конституцією). Також сфера висунутих на такий референдум питань може бути досить обмеженою, а також можуть варіюватися вимоги до чинності всенародного голосування, що встановлюється як від більшості виборців до кваліфікованої або подвійної більшості. Як зазначає Ю. Ключковський, "особливість факультативного референдуму полягає у тому, що проблема, якій він присвячений, взагалі кажучи, може бути розв'язана і без референдуму, оскільки Конституцією України або законом віднесена до сфери повноважень певного органу системи представницької демократії" [16, с. 105-106].

Втім пряма демократія існує і в інших інституційних формах.

Так, в деяких державах на конституційному чи законодавчому рівнях закріплена процедура відкликання осіб, які обіймають державні посади – як посадових осіб виконавчих органів влади, так і членів парламенту. Формально ці процедури, відносяться до інституційної системи представницької демократії та її типових процесів, що власне і зумовлює науковий дискурс щодо того, чи може такий інститут бути однозначно кваліфікований як складова концепції безпосередньої демократії. Водночас, існує популярна думка, що у процедурах висловлення недовіри виборців до обранця безумовно простежується такий аспект, як повернення громадянами контролю над виконанням посадових обов'язків відповідними суб'єктами. Хоча на практиці, можливість відкликання посадових осіб виконавчої влади є набагато більш поширеною, ніж членів законодавчих органів або законодавчих органів у повному складі [61].

Відзначимо також і такий механізм як ініціативи громадян, які будучи підтримані необхідною кількістю підписів дозволяють громадянам голосувати за різні політичні ініціативи, як запропоновані певною групою осіб, так і за якісь суспільно важливі законопроекти, розроблені представницьким органом.

У процедурах громадянської ініціативи порядок денний для них, як правило, формується "знизу", наприклад, від організацій громадянського

суспільства, які вимагають від уряду нових політичних рішень або прийняття конкретного законодавства, тобто у цьому випадку цей механізм виконує функцію правотворчої ініціативи.

Наприклад, в головних установчих документах Європейського Союзу – "Договорі про Європейський Союз" та "Договору про функціонування Європейського Союзу" – у цей механізм прямої демократії вкладається саме функція законотворчості. У статті 11 "Договору про Європейський Союз" вказується, що "не менше одного мільйона громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть виступити з ініціативою запропонувати Європейській Комісії, в межах її повноважень, подати будь-яку відповідну пропозицію з питань, щодо яких громадяни вважають, що з метою імплементації Договорів необхідний правовий акт Союзу. Процедури та умови, необхідні для такої ініціативи громадян, визначаються відповідно до частини першої статті 24 Договору про функціонування Європейського Союзу" [60].

Громадянська ініціатива, втім, може виконувати у контрольно-наглядову функцію, коли вона з'являється як негативна реакція громадськості на певне урядове рішення або проект законодавчого акта. У деяких національних державах, певні питання, як, наприклад, конституційні поправки, можуть також виноситися за ініціативою громадян, що призводить до обов'язкового голосування на всенародному референдумі (Швейцарія або землі Німеччини) [61].

Разом із тим, у фаховій літературі побутує далеко не поодиноким думка (див., наприклад [50] та ін.), що сучасні інститути народовладдя у XXI столітті у значній мірі втрачають свою актуальність. З історичного досвіду видно, що демократія як форма народовладдя містить у собі загрозу здобуття та використання політичної влади професійною меншістю за допомогою некваліфікованої і політично недосвідченої більшості. Це явище зазвичай добре простежується в при використанні сучасних виборчих технології, зокрема, політичної реклами та агітації, побудованої на принципах сучасного

маркетингу, інформаційних маніпуляцій у медіа та іманентно властивих недоліках інструментів як представницької так і прямої демократії.

Дійсно, виборців часто називають погано поінформованими та некомпетентними. До того ж окремі соціальні верстви, які мають дефіцит статусу, доходу та освіти, як правило, менш мотивовані або компетентні для участі в голосуванні. Тому небезпека маніпуляцій (з боку винахідливих партій, сильних груп інтересів, корпорацій та учасників соціальних мереж) становить серйозну проблему. У науковій літературі навіть побутує думка, що менш поінформована частина електорату схильна до партійної орієнтації, в той час як більш поінформовані та освічені виборці можуть зробити більш незалежний вибір, використовуючи більше аргументів для формування своєї думки [61]. Але таких досвідчених виборців вкрай не багато.

Нарешті, якщо більша частка громадян не бере участі, але утримується від голосування, можуть виникнути проблеми з легітимацією результатів голосування на тих же референдумах. У деяких країнах для визнання голосування дійсним законодавство вимагає кваліфікованої більшості у формі явки або кворуму для ухвалення рішення. Однак основним недоліком підходу з кваліфікованою більшістю є той, що він часто спонукає до ще більшого ухилення від участі в голосуванні і, тоді як підхід, заснований на кворумі може знецінювати голоси більшості. Крім того, як було помічено деякими дослідниками, у випадку із референдумами партійні орієнтації, характерні для регулярних виборів, можуть просто дублюватися в поведінці виборців при голосуванні на ньому, що ставить під питання доцільність їх проведення [61].

Світова практика знає багато інших інструментів, дотичних до ідеї прямої демократії, котрі мають консультативну чи дорадчу природу, але у розвинутих демократичних державах вважається за належне реагувати владою на висунуті через них пропозиції.

Наприклад, існують т.з. "консультативні референдуми", які є по суті консультаціями з громадськістю у формі опитування. Останні не мають прямих юридичних наслідків, тобто не призводять до прийняття

суспільно важливих рішень, хоча і впливають на визначення та корегування урядової політики. Такі консультації дослідники (див., наприклад [2, с. 51]) часто відносяться до т.з. "партисипативної" або ж "учасницької демократії" (participatory democracy), що розглядають її як модель демократії, яка втілюється у широкій участі громадян у процесі прийняття рішень за допомогою різноманітних неелекторальних механізмів, що, однак, не мають обов'язкової юридичної сили.

До механізмів учасницької демократії, унормованих чинним українським законодавством, можна включати:

- консультативні: консультації з громадськістю (зокрема, публічній обговорення та електронні консультації), парламентські слухання, громадські слухання;
- ініціарні (ті, що дозволяють ініціювати розгляд питань державної і місцевої політики, у тому числі запускати нормотворчий процес, здійснювати громадський контроль діяльності органів публічної влади): звернення громадян, у тому числі електронні петиції, місцеві ініціативи, загальні збори громадян за місцем проживання, запити щодо надання доступу до публічної інформації тощо.
- організаційні: громадські ради та інші консультативно-дорадчі органи, утворені при органах публічної влади, органи самоорганізації населення тощо.

Отже, інструменти прямої і, зокрема партисипативної, демократії пропонує громадянам додаткові та більш конкретні інструменти політичного контролю під час перебування на посаді, зокрема, ініціативні пропозиції та референдуми на вимогу громадян для відхилення нового законодавства або скасування існуючих законів. Ті ж громадянські ініціативи, також можуть збагатити політичний порядок денний і, таким чином, сприяти виконанню функції політичної артикуляції та інновацій. Спектр політичних акторів, як правило, ширший, ніж у партійній системі.

Таким чином, можна погодитись із думкою, що механізм народовладдя ґрунтується на поєднанні двох ключових чинників:

- діяльність органів влади, а саме активне вироблення та реалізація політики залучення громадян до процесу ухвалення рішень, а також правове забезпечення цього процесу;

- готовність і спроможність населення та громадянських інституцій активно брати участь у вирішенні питань державного і місцевого значення [6].

А тому, на наш погляд, функції сучасного народовладдя є значно ширші, ніж можна було вважати раніше. Відомий фахівець з проблем розвитку народовладдя в Україні О. Бойко, цілком має рацію, виокремлюючи наступні:

- "установча (участь народу в процесі формування органів державної влади та місцевого самоврядування; реалізовується через вибори та загальні збори за місцем проживання);

- правотворча (прийняття, зміна або скасування безпосередньо народом Конституцій, законів та інших нормативно-правових актів; здійснюється через проведення всеукраїнського та місцевого референдумів, народну правотворчу ініціативу, місцеві ініціативи, загальні збори громадян);

- контрольна (інформування народу щодо здійснення делегованої влади, з'ясування реального ступеня довіри до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; втілюється шляхом референдумів, громадських слухань, розгляду звернень громадян, відкликання депутатів, проведення загальних зборів громадян за місцем проживання);

- охоронна (захист народом своєї влади, конституційного ладу загалом; засоби реалізації функції — мирні форми безпосереднього народовладдя (референдуми, мітинги, демонстрації політичні) та немирні (акції громадської непокори, голодування, пікетування, політичні страйки, протести, повстання, революції);

- консультативна (з'ясування органами державної влади, місцевого самоврядування думки громадян стосовно суспільно значимих рішень, проблем, проектів. Основні форми практичного здійснення цієї функції є

всенародні та регіональні обговорення, консультативні референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання)" [6].

Висновки до Розділу 1

На основі аналізу поглядів науковців щодо концепту народовладдя, встановлено, що воно є ширшим за поняття демократії, але передбачає демократичний характер управління, як обов'язкову умову, де суспільство має можливість впливати на прийняття рішень як через обраних представників у державних і самоврядних органах влади, так і безпосередньо – через вибори, референдуми, а також інші форми участі громадян у прийнятті політичних рішень. Поряд із цим було доведено, що зміст народовладдя не повинен обмежуватись лише правом народу на волевиявлення у його суто конституційних формах, але й включає право та можливості громадян на вираженні свої волі неелекторальними способами через рутинну і постійну участь у політичному житті держави.

Таким чином, суто доктринальне розуміння народовладдя, що ґрунтується виключно на ідеї прямого виявлення волі народу, результатом якого стає ухвалення або самими громадянами або обраними ними органами влади юридично зобов'язального рішення, вважаємо задано обмеженням.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що народовладдя реалізується через дві основні форми демократії: безпосередню та представницьку. Це дозволило класифікувати механізми здійснення народовладдя на два основні типи залежно від форми та зобов'язувальної сили виявлення народної волі: механізми безпосереднього волевиявлення та механізми непрямої дії.

Показано, що до механізми безпосереднього волевиявлення (мають обов'язкову юридичну силу, тобто є прямим виявленням волі народу) можна включати: вибори (загальнодержавні та місцеві); імперативні референдуми (загальнонаціональні та місцеві); законодавча ініціатива громадян (наприклад,

ініціатива європейських громадян в ЄС); відкликання мандату осіб, які обіймають державні посади.

Водночас до механізмів непрямой факультативної дії (неелекторальні механізми участі громадян у прийнятті державно-владних рішень, що не мають імперативної сили) можна цілком обґрунтовано включати широкий спектр форм громадської участі: консультативних (консультації з громадськістю (зокрема, публічній обговорення та електронні консультації), парламентські слухання, громадські слухання); ініціарних (звернення громадян, у тому числі електронні петиції, місцеві ініціативи, загальні збори громадян за місцем проживання, запити щодо надання доступу до публічної інформації тощо); організаційних (громадські ради та інші консультативно-дорадчі органи, утворені при органах публічної влади, органи самоорганізації населення тощо).

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

2.1. Ранні етапи здійснення народовладдя в Україні

Історично становлення народовладдя в теренах сучасної України розпочалося з розвитком української державності, що бере свій початок розпочався з перших політичних утворень східнослов'янських племен [4, с. 166]. В античних і пізньоантичних письмових джерелах першої половини I тисячоліття н.е. ці племена загадуються під назвою венеди. Трохи пізніше у період т.з. Великого переселення народів (III-VII ст.) з'являються нові етноніми для позначення східнослов'янських племен: анти та склавини.

Зокрема, саме в цей період у межиріччі Дніпра та Дністра, згідно зі сторичними джерелами, існував міжплемінний союз Антів.

Важливу інформацію щодо появи першого слов'янського інституту народовладдя, відомого як "віче", на теренах сучасної України за часів антив містять твори готського хроніста Йордана, зокрема "Про походження та діяння готів" (дата написання орієнтовно 551 рік). Втім перші писемні згадки про віче можна відстежити у творах римських істориків та географів ще I-II століть нашої ери, таких як Пліній Старший, Клавдій Птолемей, Корнелій Тацит, та інші, котрі загадували такі звичаї, наприклад у венедів.

Віче, найдавніша форма прямої демократії в Україні, було народним зібранням громади або міста, де кожен мав право висловити свою думку. На народних зборах обирали старійшин та військових вождів, ухвалювали інші питання життя племен.

Отож, цей інститут був важливою частиною звичаєвого права у східних слов'ян та існував протягом усього додержавницького періоду.

З часів Київської Русі віче продовжувало відігравати суттєву роль у вирішенні ключових справ громадського й державного життя. Крім того, такі

народні збори виконували важливу роль стримування абсолютизації влади князями [4, с. 169].

Віче дозволяло жителям давньоруських міст брати активну участь у політичному житті, обираючи напрямок, який відповідав їх інтересам. Проведення зборів не мали регулярного характеру і скликалися випадку необхідності за потребою князя, бояр чи за ініціативою громади. Не мали вони і регламентованої процедури проведення чи прийняття рішень. Найчастіше рішення на вічевих зборах ухвалювались шляхом затвердження чи відхилення певної пропозиції суто вербально, здебільшого криками. Аналіз історичних джерел показує, що до компетенції віче здебільшого відносились консультація князя, скликання народного ополчення, схвалення рішень князя з питань зовнішньої політики, призначення урядників та судів, ініціювання та розгляд скарг на княжу адміністрацію [52, с. 51]. На таких зборах громада могла висувала і свої вимоги, і в залежності від їх задоволення виникали питання про утримання князя при владі, що іноді призводило до вигнання з княжого престолу.

Наприклад, у 1146 році було скликано віче у Києві, на якому обговорювалось питання зловживань урядників князя Ігоря, результатом чого стало подання скарги князю з вимогою припинення подібних порушень у майбутньому. Щоправда такі питання як призначення і відсторонення від влади князів на віче було характерним, наприклад, для Новгородської і Псковської республік, яка згідно з деякими сучасними оцінками не належала до ядра давньоруських земель. У більшості давньоруських князівств, князі все ж були типовими середньовічними монархами.

Загалом функціонування цього давньоруського інституту народовладдя у містах-резиденціях князів Київської Русі, а згодом Галицько-Волинської держави добре документоване в історичних джерелах Х–ХІІІ століть.

Зокрема, про їх проведення згадувалось у Києві (1068 р.), Володимир-Волинському (1097 р.), Звенигороді (1147 р.), Переяславі (1175 р.) [14].

Отож, на теренах України віче продовжувало грати вагому роль, але поступово поступалося іншим дорадчим і більш елітарним інститутам, таким як рада бояр у Галицько-Волинському князівстві XIII ст.

За польсько-литовської доби історії України – XIV–XV ст. інститут віче втратив свій вплив, як через занепад давньоруської державності та міст як центрів політичного та економічного життя, викликаних монгольською навалою у XIII ст., та приєднання частини західних і південно-руських князівств до Великого Князівства Литовського та Польського королівства. Але до певної міри роль народних зборів стали виконувати станово-представницьких органи, характерні для Центральної і Східної Європи того часу, зокрема сеймики, що збиралися із представників шляхетського стану.

Тому можна погодитись із думкою деяких вчених, що приєднання українських земель до Великого Князівства Литовського, а потім до Речі Посполитої хоча й зупинило розвиток давньоруського традицій народовладдя, але, з іншого – привнесло на терени України європейські представницькі інститути [4, с. 171].

Поряд із цими інститутами у XV–XVI ст., на українських землях існував інший інститут народовладдя – т.з. "копні суди". Цей звичаєвий інститут судочинства надавав селянству можливість на пряму, без втручання урядників чи феодалу вирішувати місцеві спори та виносити судові рішення у своїх общинах.

Дослідниця цього інституту М. Бедрій так описує їх функціонування: "копні судді (кількість їх не була фіксованою та становила, залежно від справи, приблизно 10-20 осіб), що обиралися населенням копного округу, були господарями домів і мали постійну осілість в околиці. Тільки вони мали право прийняти рішення у справі. До особи, яка обиралася копним суддею, висувалися такі вимоги: обізнаність у звичаєвому праві; наявність до неї поваги і довіри членів громади. Перед тим як посісти посаду копні судді складали присягу. ... Окрім копних суддів, на «велику копу» запрошували по одному-двох чоловіків із трьох сіл сусіднього копного округу. Вони мали

назву в копному судочинстві «люди сторонні». У них не було права голосу, проте ці суб'єкти процесу стежили за ходом судового розгляду, забезпечуючи його об'єктивність. На засіданні копного суду мали право бути присутніми власники сіл та державні чиновники, але також без права голосу. Решту копного зібрання становило селянство (грумада)" [3, с. 173-174].

З початком XVI ст. на дніпрових порогах виникають невеликі поселення нового військового стану, що на той час тільки почав формуватися, - козацтва. Вже в середині століття з цих поселень формується відома нам Запорізька Січ, де під впливом як традицій давньоруського віча, так і шляхетських сеймиків формується новий український інституту народовладдя – козацькі ради. Згодом вони трансформувалися на загальновійськову козацьку раду, участь у яких брали не лише запорозькі козаки, але і реєстрові [59, с. 270].

На козацьких зборах (радах), що скликалися за потребою, хоча регулярно, вирішували питання зовнішньої та внутрішньої політики, військові, адміністративні та судові питання, обиралися та звільнялися гетьмани та козацька старшина. Ця рада, функціуюча на засадах прямої демократії, стала ключовим органом управління Запорізької Січі, поступово перетворившись на Генеральну раду як найвищий орган влади в українській державі XVII – XVIII ст. – Гетьманщині.

Генеральна рада мала вже ширші компетенції та помітні риси представницького органу влади, що у період гетьманування Б. Хмельницького, нагадували сейм (за свідченнями сучасників її так і називали - "сеймовою радою"). Але спроби перетворити її у повноцінний вищий представницький орган Гетьманщини перешкоджала політика наступників Б. Хмельницького, зокрема посилення особистої гетьманської влади та обмеження повноважень гетьмана і Генеральної ради московським урядом. Окрім неї існували старшинська рада, в якій брали участь лише козацька старшина, та чорна рада, що включала велике коло рядових козаків і представників селянства [52, с. 197-198].

Зважаючи на вище означене, погодимось із думкою І. Бойка, що "система козацьких рад періоду Запорізької Січі – генеральних, старшинських, полкових, сотенних є унікальним феноменом козацького народовладдя. У Запорізькій Січі функціонувала демократична система влади з виборністю старшин, діяли виборні органи влади й самоврядування, які розглядали найважливіші питання внутрішнього та зовнішнього життя Січі. Прагнення до республіканських принципів свободи, виборності владних органів, самоврядування, колегіальності, до соборності і громадської солідарності є важливою складовою української ментальності. Ради стали історичною формою Української державності" [4, с. 172-173].

Певний, хоча і невеликий, але все ж поштовх, що випереджав свій час, для розвитку інституту народовладдя в Україні зробила т.з. "Конституція Пилипа Орлика" (оригінальна назва – "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького") 1710 року, пов'язана із ім'ям українського гетьмана, правонаступника Івана Мазепи, Пилипа Орлика. Тому важливо зазначити, що Конституція Орлика була частковою реакцією на політичні події того часу, спрямована на зміцнення внутрішньої стабільності та консолідацію влади на вцілілих від влади Московщини рештках Гетьманщини. Тим не менш цей документ безумовно відіграв важливу роль у становленні українського конституціоналізму як ключового етапу формування правової системи України.

Конституція Пилипа Орлика визначала принципи державного устрою, права та свободи людини, закріплювала принципи конституційної демократії та обмеження влади. Одним із важливих аспектів конституції Орлика було визнання принципу обмеження влади монарха законом, що було новаторською ідеєю на той час, коли багато країн Європи були абсолютистськими монархіями. Вона також надавала гарантії прав і свобод населенню, зокрема свободу віросповідання, право власності та право на освіту. Як підкреслює І. Бойко, у цьому документі закріплювались й інші важливі принципи: "рівність (ст.6 «рівність козаків у публічних справах»),

верховенство закону і непорушності природних прав людини, які були покладені в основу механізму запобігання узурпації влади, порушення цілісності та суверенітету держави. Було розмежовано компетенцію органів державної влади і посадових осіб та закріплено їх конституційний статус" [5, с. 23-24]. Тобто в ній були закладені також і основи парламентаризму, деякі положення щодо розподілу влади та забезпечення взаємодії між різними гілками влади.

Фактично, "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" були першою конституцією у світі, що здійснювала спробу створення конституційної форми устрою держави. Вона поклала початок утворенню конституційних традицій в Україні, що відображало важливі принципи правової держави та демократії, а також вплинуло на подальший розвиток конституційної культури в Україні.

Доба української революції та відродження української державності – період 1917–1923 років – відзначилася новою активізацією розвитку інституту народовладдя в Україні. Тези про український народ як джерело державної влади знайшло своє відродження у конституційних документах Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Вперше закріплення цього принципу сталося у I Універсалі Української Центральної Ради від 10 червня 1917 року. Воно звучало наступним чином: "Хай буде Україна вільною. ... хай народ український на своїй Землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають – вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори [55].

29 квітня 1918 р. була прийнята Конституція УНР "Статут про державний устрій, права та вільності УНР" у статті 22 якої також проголошувалось про походження всієї влади в українській державі "від народу", а у статті 23 вказувалось, що "верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу

законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової власти УНР" [19]. Цей вищий представницький і законодавчий орган УНР згідно статей 27 і 28 має обиратися "загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу" [19].

Після проголошення 1 листопада 1918 року на західноукраїнських землях створення ЗУНР її тимчасовий парламентський орган – Українська Національна Рада ухвалила конституційний документ під назвою "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії", в якому також декларувався головний принцип народовладдя: "права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола" [51].

Також у той період було розроблено декілька проектів конституції УНР і ЗУНР: два проекти Конституції ЗУНР авторства С. Дністрянського ("Устрій Галицької Держави" та "Конституція Західно-Української Народної Республіки" (1918 р.)) та два проекти Конституції УНР авторства О. Ейхельмана та С. Барана (1920 р.) [4, с. 175]

Перша світова війна, яка ще тривала до кінця 1918 р., громадянська війна у колишній Російській імперії між т.з. "білими" політично-військовими угрупованнями та більшовиками, яким вдалося захопити владу в Росії в результаті збройного перевороту у жовтні 1917 року у Петрограді і котра перекинулась на територію України, поставили українську державу у вкрай складне геополітичне становище. Проголошення у Харкові Української Радянської Соціалістичну Республіки вже 25 грудня 1917 року (УРСР) з подальшою інтервенцією більшовицької Росії, крах Німецької імперії, яка підтримувала українську державу на чолі з Гетьманом П. Скоропадським,

перемога більшовиків у громадянській війні та їх наступ на союзнау новому уряду УНР – Директорії – Польську державу у 1920 р., а також внутрішньополітичні проблеми та виклики, з якими від самого початку революції стикалися українські уряди, призвели до втрати суверенітету української національної державності. В Україні у 1920-1921 роках остаточно утвердився більшовицький режим і псевдо держава УРСР, що проіснувала у складі утвореного у 1922 році СРСР до 24 серпня 1991 року.

Період радянського владнання в Україні суттєво вплинув на механізми та характер народовладдя в країні. За цього часу стало спостерігатися утвердження тоталітарної системи, яка підкорювала політичні інститути партійного контролю та репресій.

Незважаючи на те, що під час радянського періоду історії української державності було прийнято чотири різні конституції (1919, 1929, 1937, 1978 роки), які формально визнавали суверенітет УРСР та принципи народовладдя, вони були суто декларативними документами, адже система влади була відокремлена від реальної волі народу та його представницьких органів.

Наприклад Конституція УРСР 1978 року офіційно закріплювала монополію Комуністичної партії на владу та визначала основний вектор державного будівництва розбудову розвиненого соціалістичного суспільства. Радянські представницькі органи, зокрема Верховна Рада УРСР, фактично перетворилися у формальні структури, а народні депутати та інші представники різних рівнів Рад не мали самостійної ролі в системі де панував диктат однієї партії – Комуністичної партії Радянського Союзу та її "філіалу" в Україні – Комуністичної партії України. Це призводило до ситуації, коли рішення не відображали насправді волю та інтереси народу, а були засновані на вимогах партійного керівництва.

Крім того, більшість важливих рішень, як правило, приймалася на рівні центральних органів партії та уряду у Москві. Урядові структури та органи влади були строго централізовані, що обмежувало самостійність та автономію органів радянських республік та представницьких органів влади на місцях. Це

також створювало додаткові перешкоди для розвитку місцевих інститутів народовладдя, зокрема місцевого самоврядування, та загалом відображення реальних потреб населення.

Однак наприкінці 1980-х років в СРСР відбулися значущі зміни в суспільно-політичному житті. Розпочалася т.з. "політика гласності" та ряд економічних реформ, спрямованих на "оптимізацію" планової соціалістичної економіки. Але такі напівміри лише посилювали дисбаланси в економіці, призводили до дефіциту товарів першого вжитку, а також зростанню соціального невдоволення, що супроводжувалось відродженням національних рухів у більшості радянських республік. Зменшувався, підірваний військовою інтервенцією в Афганістан, Чорнобильською катастрофою та іншими подіями, і міжнародний престиж Радянського Союзу. Ці та інші негативні явища та тенденції призвели до розпаду СРСР та відкрили вікно можливостей для відродження інститутів демократії та народовладдя в Україні.

2.2. Відродження народовладдя в незалежній Україні

Є всі підстави вважати, що справжній відлік відродження інституту народовладдя в сучасній і незалежній Україні можна розпочинати з проголошення Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України [11] (далі – Декларація).

По-перше, цим документом було, визнано вперше в сучасній історії української державності право на самовизначення нації та проголошено принцип національного суверенітету. У першому розділі Декларації, зокрема, вказано, що "Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення" [11].

По-друге, загальна спрямованість Декларації на, процитуємо, "повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України" [11], дозволяє стверджувати, що цей документ фактично

визначив майбутню стратегію розвитку нашої країни – це розбудова та зміцнення демократичного суспільства та правової держави, у тому числі, на засадах принципу народовладдя. І вже другий її розділ присвячений декларуванню цього принципу: "Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України" [11].

Подальшим розвитком тих принципів, стало відновлення державної незалежності шляхом ухвалення 24 серпня 1991 р. постановою Верховної Ради УРСР Акту проголошення незалежності України (далі – Акт) [39]. Прийняття цього обґрунтовувалось як необхідністю утвердження положень Декларації про державний суверенітет України так і правом "на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами" [39]. Легітимація положень Декларації та Акту відбулася вже на всеукраїнському референдумі, що пройшов 1 грудня 1991 р., де ідея державного суверенітету одержало рекордну підтримку серед українців: більше ніж, 90% голосів [68, р. 89].

Наступним етапом відродження народовладдя мало стати створення правового поля для його реалізації в незалежній українській державі через прийняття Конституції України та спеціального законодавства.

Конституційний процес розпочався із створення Концепції та проекту Конституції України. У цих документах були відображені основні принципи народовладдя, які були вже викладені у Декларації. Серед них: визначення поняття народу та констатація того, що вся влада в Україні належать народові; перерахування різних форм реалізації народовладдя (всенародні вибори, референдум, система державних органів). Також було чітко визначено роль

Президента в системі влади як глави виконавчої влади та Прем'єр-міністра [58, с. 152].

Незважаючи на те, що цей проект пройшов широке обговорення в суспільстві, що тривало майже півроку і в результаті чого було запропоновано понад 47 тис. пропозицій, його майбутнє, як зазначає Л. Шипілов, "через суб'єктивні фактори вітчизняного політикуму була похована у владних кулуарах" [58, с. 152].

Умовний другий етап підготовки до прийняття Конституції в Україні розпочався з прийняття Верховною Радою постанови щодо складу спеціальної конституційної комісії (20 вересня 1994 р.), що складався із представників різних гілок влади: 15 представників делегувались від Парламенту, ще стільки ж приймало участь від Президента України, від Генеральної Прокуратури та судових органів було 7 членів та від Верховної Ради Автономної Республіки Крим – один [41].

Другим значним документом цього етапу варто назвати укладений 8 червня 1995 р. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України [18], що стосувався основних засад організації та функціонування публічної влади в Україні до остаточного ухвалення Конституції України. Вважається, що прийняття цього документу сприяло прискоренню конституційного процесу, адже до певної міри вирішувало актуальний на той час конфлікт між двома гілками влади – законодавчої і представницької, уособленої у Верховній Раді України та місцевих радах та виконавчої на чолі з Президентом України.

Вирішальним моментом відродження інституту народовладдя в незалежній Україні стало прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. [20]. Згідно з оцінками численних українських та міжнародних дослідників, Конституції України вважається одним із найбільш демократичних у світі [4, с. 178].

Демократичний характер сучасної української держави чітко конкретизується у статті 1, де вона визначається саме як демократична та у

статті 5, де вказується, що за формою правління Україна є республікою, а носієм суверенітету та єдиним джерелом влади є народ. Він же реалізує свою владу безпосередньо та через органи державної влади та місцевого самоврядування і тільки йому належить право встановлення та зміни конституційної системи (ладу) в державі. Крім цього, демократичний характер української держави конститується в Конституції і через декларування принципу верховенства права та розділення влади три гілки: законодавчу, виконавчу та судову, що діють в межах відведених їм повноважень (стаття 6) [20].

Конституція України, як вже зазначалося вище, закріплює наступні механізми народовладдя:

- вибори та референдуми (стаття 69);
- місцеві референдуми (стаття 38);
- обирати і бути обраними до органів публічної влади (стаття 38);
- утворювати та вступати у політичні партії, які "сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах" (стаття 36) [20].

Також варто відзначити, що ще однією важливою ознакою народовладдя, яка підкреслена у Конституції, є наявність місцевого самоврядування, чиє існування гарантується Основним Законом, й яке визначається як право "територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України" (стаття 140) [20].

Загалом в серед багатьох українських вчених існує стійке переконання, що місцеве самоврядування є однією із ключових форм народовладдя.

Наприклад, В. Куйбіда стверджує, що "місцеве самоврядування є одним з елементів політичної системи, у цілому призначеної для реалізації принципу народовладдя" [21, с. 22]. Як механізм реального здійснення народовладдя розглядає місцеве самоврядування й О. Тодика [54].

П. Любченко також підтримує цю думку, обґрунтовуючи це тим, що місцеве самоврядування є "однією з основних форм реалізації народного суверенітету. Місцеве самоврядування завдячує своїм існуванням установчій владі народу. Від народу органи й посадові особи місцевого самоврядування отримують повноваження для вирішення завдань на місцевому рівні. Саме завдяки волі народу, яка виражена на виборах місцевих рад, сільських, селищних і міських голів, влада місцевого самоврядування стає легітимною [26, с. 201].

М. Корнієнко, виходячи з тлумачення статті 38 Конституції України, розглядає в якості складових народовладдя органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які сукупно утворюють систему публічних органів влади, чия основне призначення полягає у втіленні волі народу через виконання функцій держави [31, с. 99].

Хоча однозначно зараховувати місцеве самоврядування до форм народовладдя є все ще дискусійним питання, тим не менш прийняте після Конституції спеціальне законодавство, а саме в ухваленому вже на наступний рік Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні" [37] від 21 травня 1997 р. декларується, що воно ґрунтується і здійснюється, у тому числі, на принципі народовладдя, а в якості механізмів безпосередньої демократії розглядаються такі інститути здійснення місцевого самоврядування як місцеві референдуми (стаття 7), місцеві ініціативи (стаття 9), загальні збори громадян (стаття 8), громадські слухання (стаття 13), органи самоорганізації населення (далі – ОСН) (стаття 14)).

Такі українські вчені, як В. Куйбіда, зокрема, інтерпретують зазначені механізми як форми прямого волевиявлення мешканців територіальних громад [22, с. 195], або як інструменти партисипативної демократії на місцевому рівні ("безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення") (див., наприклад [33, с. 13]).

Тим не менш, відповідно до української Конституції та законодавства тільки місцеві референдуми вважається формою безпосереднього волевиявлення жителів територіальних громад, що мають зобов'язальну силу.

Відповідно до статті 143 Конституції України організація місцевих референдумів та виконання їх рішень забезпечується саме територіальними громадами. В Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», будь-яке питання, віднесене Конституцією України, місцевий референдум визначається як форма "вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення" [37].

Також в ньому вказано:

"1. Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування.

2. На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади.

3. Рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території.

4. Порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, визначаються законом про референдуми" [37].

Таким чином, завдяки механізму місцевих референдумів жителі територіальних громад можуть безпосередньо брати участь у прийнятті рішень, які при цьому мають обов'язкову силу для виконання органами місцевого самоврядування.

Поряд із цим, на місцевий референдум не можуть бути винесені питання, що належать до відання органів державної влади.

Наприклад, на такий референдум не можуть бути винесені наступні питання:

- скасування законних рішень вищих органів державної влади та органів самоврядування;

- питання, що входять до компетенції судових органів та прокуратури;
- кадрові питання щодо посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування [23, с. 193].

Втім, незважаючи на те, що місцеві референдуми за своєю суттю є "природним" механізмом народовладдя в Україні, вони і досі жодного разу не застосовувались на практиці, адже не мають відповідного правового регулювання у форму спеціального закону. Наразі на розгляді Верховної Ради знаходиться Проект Закону про місцевий референдум № 5512 від 19 травня 2021 року, однак як видно по даті, це триває вже більше двох років і він ще не разу не був винесений на голосування.

Теж саме тривалий час стосувалося інституту всеукраїнського референдуму. Хоча в Україні даний механізм народовладдя офіційно був унормований на рівні закону ще 6 листопада 2012 р. [34], тим не менш у 2018 році Конституційний Суд визнав його неконституційним [48]. Як справедливо резюмує з цього приводу українських вчених В. Мельниченко "основні претензії КСУ до Закону 2012 р. стосувалися можливості здійснення народом установчої влади за власною ініціативою. З огляду на те, що порядок внесення змін до Основного Закону достатньо повно врегульовано у розділі XIII чинної Конституції України, КСУ вирішив, що відповідні положення Закону 2012 р. є неконституційними. Така позиція обґрунтовувалася тим, що законодавець начебто звичайним законом врегулював правовідносини, які є предметом регулювання безпосередньо Конституцією України" [29, с. 121].

Це призвело до виникнення значної прогалини в правовому регулюванні організації та проведення відповідного механізму народовладдя. І тільки у 2021 році, фактично через 30 років після здобуття незалежності України, Верховна Рада нарешті увалила новий і наразі чинний Закон України "Про всеукраїнський референдум" № 1135-IX [35].

Прикметно, що в новому законі українському народу було повернуто право на народну ініціативу.

Так, у статті 16 вказується, що "всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення всеукраїнського референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області. Проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою здійснюється указом Президента України" [35]. В цьому законі також вказується, що "предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання: 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями" [35].

Поряд із цим, предметом референдумів не можуть бути такі питання:

- "що суперечать положенням Конституції України, загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;
- що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;
- спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
- щодо питань податків, бюджету, амністії;
- віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду" [35].

Однак, важливо відзначити, що навіть наявність відповідного законодавства, як показує історична практика, не завжди забезпечує виконання волі народу.

Зокрема, українська вчена П. Любченко з цього приводу пише: "Відомою є практика невиконання Президентом України обов'язку проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 млн громадян України, які мають право голосу. Підписи щодо призначення референдуму було зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тис. підписів у кожній області, однак жодна конституційна норма не встановлює строку, протягом якого Президент України має видати акт про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Тому Київський апеляційний адміністративний суд (постанова від 30 березня 2010 р.) дійшов висновку, що не видання відповідного Указу Президентом України не може вважатися протиправною та незаконною бездіяльністю, оскільки Главою Держави не було допущено порушень вимог Конституції та законів України" [26, с. 206].

Отже, новітня історія України має подібні прецеденти і новий Закон України "Про всеукраїнський референдум" не гарантує порушень з боку можновладців у плані правозастосування його положень.

В Україні традиційно найбільш розвиненим механізмом народовладдя є вибори, що є цілком логічно завдаючи на регулярний характер їх проведення. Однак виборчому законодавству України властива постійна нестабільність, що проявлялося у численних змінах в виборчої системи різних аспектах виборчого процесу.

Зокрема, О. Мисишин справедливо зазначає, що "за весь період незалежності України її виборче законодавство зазнавало суттєвих змін щонайменше п'ять разів:

- у 1990 р. та 1994 р. вони проходили за мажоритарною виборчою системою;
- у 1998 р. – за мажоритарно-пропорційною системою; - у 2006 р. і 2007 р. (позачергово) – за пропорційною системою;
- у 2002 р., у 2012 р., позачергові у 2014 р. і 2019 р. – за пропорційно-мажоритарною системою;

- 25 жовтня 2020 р. (місцеві вибори) – за пропорційною системою, хоча і модифікованою – із відкритими списками (згідно нового Виборчого Кодексу України від 19.12.2019 р. № 396-ІХ)" [30, с. 70].

Як ми знаємо, в Україні перші демократичні вибори пройшли у 1990 році до тоді ще Верховної Ради Української РСР і проходили вони за мажоритарною системою абсолютної більшості, котра на той момент в явленнях українського політикуму не тільки відповідала класичному розумінню демократії як правління більшості, але вражала своєю простотою.

Разом із тим, український дослідник Л. Скочиляс має рацію з приводу того, вибір цієї системи на практиці виявився хибним. Він, зокрема, пише: "система виявилася неефективною, оскільки необхідно було проводити другий тур, що означало великі витрати ресурсів і часу. І навіть після другого туру не в усіх округах визначили переможців, що призвело донедоукомплектованості вищого законодавчого органу. Очевидно, з цих причин наступні парламентські вибори 1994 р. відбулися вже за мажоритарною системою відносної більшості" [67, р. 236].

Хоча мажоритарна система забезпечувала швидкий та практичний результат виборів, але, з іншого боку, дозволяла кандидатам, яких підтримала менше третини виборців, все одно обратися. Недостатня підтримка з боку виборців породжувало питання стосовно легітимності перебування таких осіб у вищому представницькому органі держави. Більше того дата виборча система зазнавала істотної критики і через уможливлення використання під час виборчого процесу різноманітних недобросовісних і неправових методів, таких як використання адмінресурсу, а також підкуп виборців. Очевидно, що ці проблеми зумовили до переходу України на змішану виборчу систему, за якою відбувалися вибори у 1998 та 2002 роках. Ця система поєднувала у собі як елементи мажоритарної системи відносної більшості, так і компоненти пропорційної моделі виборів. Але, незважаючи на це, запропонувати якісь ефективні методи подолання вище означених недоліків мажоритарної компоненти цієї системи українські законодавці не спромоглися. Тому

парламентські вибори 2006 р. та дострокові вибори 2007 р. проходили вже без цього елемента, тобто за чистою пропорційною системою (із закритими партійними списками).

Очікувалося, що ця система сприятиме партійному розвитку та кращої репрезентації широкого спектру політичних сил у представницьких органах. Однак і вона зазнала цілком аргументованої критики, передусім, щодо закритих виборчих списків партій, монополізації ними процесу відбору кандидатів у ці списки, відсутність територіальної компоненти у репрезентації інтересів виборців відповідними суб'єктами виборчого процесу та інше.

Прийнятий у 2020 році Виборчий Кодекс України не тільки запровадив більш демократичну пропорційну систему виборів у представницькі органи з відкритими партійними списками, що формуються на регіональній основі, але й нарешті поклав край постійній дискредитації виборів як інституту народовладдя через постійні і численні зміни українського виборчого законодавства (адже майже під кожний виборчий цикл приймалися окремі виборчі закони).

Однак, незважаючи на це, мусимо погодитись із Л. Скочилясом, з приводу того, що навіть така прогресивна виборча система "містить і низку загроз, серед яких, зокрема, небезпека регіонально-партійної сегментації парламенту з огляду на яскраво виражену відмінність у політико-ідеологічному, культурно-ціннісному та зовнішньополітичному вимірах регіонів України" [67, р. 236].

Отже, процес інституціоналізації виборів, що є "основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом" [8] вочевидь буде тривати.

На завершення розділу, варто навести думку українського дослідника І. Бойка, що в незалежній Україні крім інституціоналізованих механізмів здійснення народовладдя відбулося і відродження інституту "віча", "яке сьогодні більш відоме як мітинг, відіграло важливу роль у політичному житті нашої держави, особливо під час Помаранчевої революції та Революції

Гідності" [4, с. 178]. Вважаємо за потрібне частково погодись із цим, хоча і не у правому плані, адже мітинги – це реалізація права громадян на збори, що гарантується Конституцією України. Втім під час подій Революції Гідності мало місце використання слова "віче" для позначення народних зборів на Майдані Незалежності у Києві та інших містах України.

Отже, сучасна незалежна Україна була відроджена на засадах, вільного волевиявлення громадян. В ній повноцінно реалізується принцип народовладдя через інститут всеукраїнських та місцевих виборів для обрання представницьких органів, участі громадян у формуванні інших державних інституцій. Еволюціонувало і українське законодавство, яке в загальному вигляді врегульовує право громадянам на здійснення найпоширеніших механізмів представницької та прямої демократії, але яке ще потребує подальшого удосконалення з огляду на наявність нерозв'язаних проблем щодо забезпечення реального народовладдя в нашій державі (див., детальніше Розділ 3).

Висновки до Розділу 2

Встановлено, що в історичному контексті розвиток народовладдя в Україні можна розділити на кілька ключових етапів, що відображають поступову еволюцію політичної системи та участі громадян у політичних процесах:

Додержавний період та доба Київської Русі: У період існування Київської Русі (IX-XIII ст.) влада базувалася на феодальній системі, де інститут князь як вищого правителя, але його влада була обмежена боярською аристократією та на ранніх етапах та різними родовими (народними) зборами. Хоча громадяни не мали широких можливостей участі у прийнятті політичних рішень, тим не менш інститут народних зборів "віче виступав обмежуючим (стримуючим) чинником абсолютизації княжої влади.

Польсько-Литовська доба та доба козацтва: В період панування на українських землях Великого князівства Литовського, Польського королівства та згодом Речі Посполитої, для українських сільських общин був характерний інститут копних судів, що значним чином ґрунтувався на давньоруських традиціях звичаєвого права. У Запорізькій Січі та козацькій державі XVII ст. – Гетьманщини – центральну виконавчу владу здійснювали гетьмани, але їх повноваження та спосіб отримання влади залежав від інституту прямого народовладдя – козацьких рад. На цей період припадає і формування історичного прецеденту – раннього українського конституціоналізму (Конституція Пилипа Орлика).

Доба імперського панування: Із XVIII по початок XX століття Україна перебувала під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. В цих імперіях центральний уряд та місцеві представницькі органи титульних націй або народів, що мали певну національну автономію чи місці представницькі традиції, грали вирішальну роль у суспільно-політичному житті на теренах сучасної України, натомість вплив інститутів народовладдя в управлінні державою українцями був фактично маргіналізований.

Національні рухи та Українська революція: У XIX – на початку XX століття виникли національні рухи, що просували ідею української самостійності та культурної ідентичності. Такі події, як українська революція 1917-1921 років та утворення УНР та ЗУНР, відображають прагнення нації до незалежності та участі громадян у політичному житті країни та сприяли відродженню таких форм народовладдя як представницька демократія та конституціоналізм.

Радянська доба (1922 – 1991 рр.): характеризувалася суто імітаційними формами народовладдя на тлі повного придушення демократичних інститутів в державі та загальних прав та свобод громадян.

Показано, що розвиток народовладдя в сучасній незалежній Україні можна умовно поділити на декілька етапів, які відображають ключові зміни у

політичному житті країни та формування її демократичних інституцій. Основні етапи розвитку народовладдя в Україні включають:

Період після незалежності (1991 рік): Цей період відзначився становленням незалежної України після розпаду Радянського Союзу. Країна ставила перед собою завдання побудови демократичних інституцій, включаючи парламент та інші органи влади.

Конституційна реформа 1996 року: На цьому етапі було прийнято нову Конституцію, яка визначила політичну систему України, розподіл влади між органами державної влади та закріпила принципи парламентської демократії.

Період політичних трансформацій: Цей етап характеризується постійними змінами в політичній сфері, включаючи зміни у парламентській та виборчій системі, діяльності політичних партій та участі громадян у політичному процесі.

Сучасний період: Нинішній етап розвитку народовладдя в Україні характеризується постійним пошуком оптимального балансу між владою, парламентом та громадянами, а також вдосконаленням інституцій демократії для забезпечення ефективності та репрезентативності.

Таким чином, ці етапи не лише відображають розвиток народовладдя в Україні, але й підкреслюють постійний процес пошуку та вдосконалення демократичних інститутів у контексті сучасних викликів та потреб українського суспільства.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Актуальні проблеми здійснення народовладдя в Україні

Як було показано у попередньому розділі на відродження становлення та розвиток народовладдя в Україні вплинув і проводить впливати широкий спектр чинників політичного, соціального та економічного характеру, а також рівень правової культури громадян та ступінь розвитку національного законодавства. Щодо позитивних аспектів та тенденцій розвитку народовладдя в Україні окремі дослідники, наприклад О. Тодика (див. [53]), відзначають наступне:

- прийняття Конституції України, що закріпила важливі принципи конституційного ладу, такі як: розподіл влади на три гілки; права людини та громадянина та констатацію їх пріоритету; вищу юридичну силу Конституції у системі вітчизняної правової бази та її пряму дію; політичний та ідеологічний плюралізм;
- формування розвиненого громадянського суспільства та загальна демократизація суспільно-політичних процесів;
- впровадження у правове поле таких ключових інститутів народовладдя як загальнодержавних та місцевий референдуми;
- формування системи парламентаризму та інше [53, с. 23].

В цілому, як резюмує український фахівець із проблем народовладдя О. Галус в Україні з отриманням незалежності була "проведена величезна робота по створенню правових засад організації і функціонування безпосередньо народовладних форм" [10, с. 4].

Важливо відзначити, що реалізація народовладдя вимагає чіткої та прозорої системи, яка б дозволяла громадянам активно брати участь у прийнятті важливих рішень через референдуми та інші механізми. Однак,

українська система зазнає певних труднощів у цьому напрямі через різні обставини. Наукова рефлексія становлення інститутів народовладдя в Україні з моменту здобуття нею незалежності говорить нам про те, що держава далеко не в повному обсязі виконала свої зобов'язань щодо їх належного впровадження. Особливо якщо ми говоримо про реалізацію прямого народовладдя.

Наприклад, О. Тодика визначила кілька недоліків розвитку процесу становлення народовладдя в Україні, які досі зберігають свою актуальність :

- нестабільність і мінливість конституційно-правових норм регулювання, особливо щодо виборів. Постійні зміни у законодавстві безумовно створювало серйозні перешкоди для стабільності політичної системи, особливо під час виборчих процесів, та загалом формували постійну невпевненість громадян у правовій системі;

- відсутність чіткої державної політики щодо народовладдя, що призводило до нерішучості у прийнятті стратегічних рішень в цій сфері, породжувало політичні конфлікти та ускладнювало процес конституційної реформи, яка є вкрай важливою для розвитку його форм і механізмів;

- постійне відставання законодавців від суспільно-політичних реалій стосовно регламентації механізмів народовладдя, що породжувало правові прогалини та нечіткість у механізмах участі громадян у прийнятті важливих рішень та створює непередбачуваність та нестабільність у взаємодії громадян із владою;

- неналежний і недостатній рівень регламентації суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням реального народовладдя, у процедурно-процесуальному аспекті, що призводило до неефективності самого функціонування інституту народовладдя в цілому, адже, нечіткість процедур при проведенні референдумів чи інших форм участі громадян у прийнятті рішень об'єктивно не найкращим чином впливає на їхню можливість висловити власну думку та вплинути на політичні рішення [53, с. 23-24].

Крім того, варто погодитись із цією дослідницею, що соціально-економічні аспекти також грають вирішальну роль у здійсненні народовладдя.

Наприклад, низький рівень заробітної плати або пенсій об'єктивно зменшує зацікавленість громадян у політичному житті та участі в громадських обговореннях чи виборах. Безробіття також впливає на стабільність соціальної ситуації, змушуючи громадян шукати вирішення особистих економічних проблем, замість активної участі в політичних процесах.

Крім того, якість життя, доступність житла та транспорту, а також цінова політика щодо продовольчих товарів, мають не менше значення у цій сфері, позаяк визначають загальний настрій громадян стосовно владних структур та їхньої діяльності. Якщо ці фактори не відповідають очікуванням громадян, це призводить до незадоволення інституціями влади або конкретними персоналіями із середовища політичної еліти, що очікувано призводить до зменшення рівня їхньої легітимності у політичній системі.

Зокрема, згідно соціологічного опитування Разумков Центру від 11 жовтня 2023 року, більшість громадян України демонструють доволі скептичну оцінку соціально-економічній ситуації в Україні: "у травні 2021р., за вісім місяців до початку повномасштабної війни, 60% опитаних оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (і лише 5% — як «добру» або «дуже добру», а 32% — як «не погану і не добру»). У вересні–жовтні 2022р., тобто через сім місяців після початку війни, зросла частка громадян, які оцінювали її як «дуже погану» або «досить погану» (до 64,5%). Однак, опитування проведене у лютому–березні 2023р. продемонструвало зниження негативних оцінок навіть порівняно з «довоєнним» періодом: тоді оцінювали економічну ситуацію в країні як «дуже погану» або «досить погану» 55% (4% — як «добру» або «дуже добру», 37% — як «не погану і не добру»). З того часу ці оцінки практично не змінилися і у вересні 2023р. становили відповідно 56,5%, 5% і 35%" [32].

Прикметно, що ці дані не варто списувати повністю на реалії повномасштабної війни Росії проти України. Соціологічні дані говорять, що і

до її початку Українці не мали значних ілюзій щодо покращення їхнього добробуту та стану економіки: "у травні 2021р. лише 12% вважали, що у найближчі 3 місяці економічне становище країни зміниться на краще, 13% сподівалися, що за цей час зміниться на краще рівень добробуту їхньої родини. Частіше у найближчі після опитування місяці громадяни очікували погіршення ситуації: 22% відповідали, що економічне становище країни зміниться на гірше, 18% — що за цей час зміниться на гірше рівень добробуту їхньої родини" [32].

Тепер подивимось як ці дані корелюються із довірою до інституцій влади. У жовтні цього ж року громадяни висловлювали здебільшого недовіру, ніж довіру таким владним інститутам як: "політичним партіям (не довіряють 74%), державному апарату (чиновникам) (72%), судам (судовій системі загалом) (70%), Верховній Раді України (64%), Прокуратурі (61%), Уряду України (60%), комерційним банкам (59%), Національному антикорупційному бюро України (53%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (52%), Національному агентству з питань запобігання корупції (52%)" [32].

Якщо порівнювати із соціопитуваннями напередодні повномасштабної війни, то рівень недовіри, зокрема до ключової інституції представницької демократії Парламенту складав за даними Разумков Центр 75% [12], а у 2019 році після президентських виборів рівень недовіри становив 82% [46].

Таким чином, соціально-економічні умови напряму впливають на участь громадян у політичних процесах та здійсненні народовладдя, відображаючи важливість забезпечення стабільності, соціальної справедливості та економічної підтримки для підтримки демократичних цінностей та активної громадянської участі.

Однак із вище наведених матеріалів впливає і ще один важливий і неприємний висновок: такий високий рівень недовіри у суспільстві, яке до того ж сильно консолідувалося від початку повномасштабного вторгнення Росії, до інститутів представницької демократії, говорить про те, що

"представницька демократія та практики плебісцитарної (партійної) демократії вочевидь не спрацьовує в умовах України" [27, с. 123].

Отож, ці та інші проблемні місця не лише створюють перешкоди для ефективного народовладдя, але й підкреслюють критичну важливість вдосконалення законодавчої бази та її відповідності вимогам сучасного суспільства для забезпечення стабільності та прозорості демократичних процесів.

Разом із тим, в Україні бракує низки важливих інститутів прямого народовладдя.

Зокрема, у правове поле держави досі не імplementовано інститут політичної відповідальності у формі прямого відкликання виборцями мандату у народного обранця. Хоча українські вчені Н. Максименцева, М. Максименцев мають рацію, вказуючи на те, що українські конституційно-правові норми мають певні правові підстави для застосування цього права: "а) одностороннє припинення (відмова) у порядку фідучіарних відносин виконання представницьких дій (наприклад особистою заявою про складання повноважень народного депутата України (п.1. ст. 81 Конституції України); б) відкликання мандату депутата місцевої ради за народною ініціативою як підстава дострокового припинення повноважень (ст. 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад" від 11.07.2002 № 93-IV)" [27, с. 122].

Поряд із цим, не законодавчо передбаченими, на думку дослідників, є:

- "відкликання мандату народного депутата на вимогу виборців (і навіть партії) депутатського мандату з боку носія влади – народу України, який передав владні повноваження народному обранцю в умовах представницької демократії (не передбачена законодавством);

- відкликання Президента, який здійснює довірену народом правотворчу діяльність (не передбачено законодавством), а його представницькі функції і перебування на посаді можуть бути припинені хіба що у порядку імпичменту за тяжкий злочин, який наразі реалізувати юридично

і фактично майже неможливо через вкрай обтяжений формальними процедурами порядок" [27, с. 122].

Неврегульованим є і механізм народної законодавчої ініціативи. Хоча спроб врегулювати це питання було декілька. Ці спроби відображені в ряді проектів Конституції України, таких як версія від 1 липня 1992 року [45] та аналогічний проект від 26 жовтня 1993 року [38].

Крім того, спроби закріплення народної законодавчої ініціативи мали місце у низці законопроектів: у проекті закону № 4290 від 31 березня 2009 року "Про внесення змін до Конституції України" [42]; проекті закону № 3847 від 30 грудня 2013 року "Про правотворчу народну ініціативу" [44] та проекті закону № 1015 від 29 серпня 2019 року "Про внесення змін до статті 93 Конституції" [43]. Ці документи пропонували різні пропозиції щодо розширення кількості суб'єктів законодавчої ініціативи у парламенті за рахунок категорії "народ", посиляючись на конституційну норму щодо народу як носія всієї повноти влади в державі.

Наприклад, статті 156 та 157 проекту Конституції України від 1 липня 1992 року передбачали, що право законодавчої ініціативи парламенті (тоді його пропонували назвати Національні Збори) має належати народу, депутатам, послам, Президенту України та парламентським інституціям. Серед іншого пропонувалось, що народ України міг вносити законодавчі ініціативи шляхом подання відповідного законопроекту до Національних Зборів, який мав би розглядатися у порядку пріоритету. Для внесення законопроекту необхідно було мати підписи не менш як 300 тисяч виборців, а щодо змін до Конституції, такий законопроект мав би зібрати не менше 2 млн підписів виборців [45]. Проект Конституції від 1993 року також включав подібні положення [38].

У законопроекті № 4290 від 31 березня 2009 року визначалося, що право законодавчої ініціативи мало належати, крім членів Національних Зборів, Кабінету Міністрів та Президента, громадянам з правом голосу у кількості не

менше як 100 тис. Такі ініціативи, мали б розглядатися Палатою депутатів (нижньою палатою парламенту) позачергово [42].

Крім цього, у законопроекті № 3847 від 30 грудня 2013 року "Про правотворчу народну ініціативу", остання мала кілька форм і визначалась як пропозиція, що була підтримана не менше ніж 45 тисячами українських громадян із правом голосу, стосовно зміни законодавства (т.з. "неоформлена народна ініціатива"), ухвалення окремого закону/внесення змін до закону (т.з. "оформлена народна ініціатива"), або яка стосувалася розгляду чи скасування певного проекту закону [44].

Нарешті остання законодавча ініціатива, присвячена проблемі унормування цього правового механізму безпосереднього народовладдя є законопроект № 1015 від 29 серпня 2019 року під назвою "Про внесення змін до статті 93 Конституції" від 2019 року. Він передбачає викласти відповідну статтю Конституції України наступним чином: "право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить народу, Президентові України, Кабінету Міністрів України, народним депутатам України та реалізується ними у випадках і порядку, визначених Конституцією України і законами України" [43]. Щоправда він не визнає конкретне число громадян України, які можуть запустити процедуру законодавчої ініціативи.

Відносно новою формою прямого народовладдя для України є інститут електронних петицій. Цей інститут, що унормований у статті 23(1) Закону України "Про звернення громадян" [36], надає громадянам можливість звертатися до ключових центральних органів влади (до таких закон відносить Президента України, Верховну Раду, Кабінет Міністрів), а також органів місцевого самоврядування за допомогою електронних петицій через веб-сайти офіційних органів або громадських об'єднань, котрі замагаються збором підписів її підтримку. При цьому е-петиція, що адресована центральним інституціям влади, як зазначається у законі, розглядається ними "за умови збору на її підтримку не менш як 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції" [36].

Хоча цей закон створив потужний потенціал для розвитку е-демократії в Україні, проте через певні недоліки системного характеру ускладнює реалізацію відповідного механізму на практиці [1, с. 32].

Наприклад, згідно з цим законом лише громадяни України мають право подавати е-петиції, що суперечить Конституції України, котра гарантує право на звернення до органів влади всім особам незалежно від громадянства. Одним із ключових недоліків законодавчого регулювання механізму електронних петицій є також відсутність механізму перевірки підписів громадян. Відсутність цього механізму впливає на можливість визначення легальності голосу, наданого на підтримку такої петиції. Зазначений закон на відміну від інших форм звернень громадян (пропозицій, заяв, скарг) передбачає для розгляду електронних петицій спеціальну процедуру, що у комплексі із занадто високим бар'єром щодо кількості зібраних підписів для розгляду е-петицій означеною тріадою центральних органів державної влади, робить внесок громадян у визначення порядку денного державної політики за їх допомогою неадекватно ускладненим.

Отож, інститут електронних петицій, хоч і відкриває нові можливості у взаємодії громадян із владою, проте потребує ретельного вдосконалення, зокрема щодо розробки механізмів перевірки підписів та забезпечення більшої доступності участі громадян у прийнятті рішень. Хоча в Україні існують недоліки у механізмі прямого народовладдя, важливо усвідомлювати, що це складний процес, який вимагає як зусиль державних органів, так і активної підтримки та участі громадян у формуванні демократичного середовища.

3.2. Перспективи розвитку прямого народовладдя в Україні

Пряма демократія передбачає активну участь громадян у процесах прийняття рішень, є важливою складовою народовладдя. Однак, як ми побачили, в Україні все ще існує багато невирішених проблем у правовому полі, які перешкоджають ефективному впровадженню її механізмів.

Тому важливим завданням є сприяння інтеграції представницької та безпосередньої демократії в єдиному механізмі народовладдя. Вкрай важливо сприяти подальшій диференціації системи інститутів прямого народовладдя та формуванню нових видів конституційно-правової інституціалізації [1, с. 33].

Потребує розширення прав громадян в процесі реалізації форм безпосереднього народовладдя. Адже, без цього, як цілком влучно описує цей стан Н. Максименцева, М. Максименцев, "не викликає сумнів, що позбавлення прямої участі народу в реалізації демократичних принципів та владних повноважень у частині законотворення вже не один раз було фактором політичної кризи і мало б усунути з шляху демократичного розвитку України ці «політичні граблі» ескалації політичного і фізичного насильства і схильності чинних владних «еліт» до авторитарності" [28, с. 124].

Особливо вимагає належної уваги законодавців унормування відповідних правових норм та доповнення їх необхідними гарантіями та положеннями, що запроваджують правову відповідальності за їх порушення. Якщо підходити до цього завдання комплексно, то варто забезпечити гармонійне поєднання загальнодержавних та місцевих форм прямого народовладдя. Детальне унормування цього кола суспільних відносин має сприяти усуненню потенційних зловживань, запобігати розповсюдженню технологій і практик політичної маніпуляції, які можуть загрожувати правам і свободам людини і громадянина, державі і суспільству в цілому.

Зокрема, необхідно забезпечити можливість реалізації народом свого права на волевиявлення з таких важливих аспектів, як забезпечення реалізації прав громадян приймати участь у відповідальному управлінні життям у своїх громадах шляхом проведення місцевих референдумів, що вимагає ухвалення спеціального закону про місцевий референдум.

Також вважаємо за потрібне погодитись із О. Бакумовим щодо доцільності розробки спеціального Закону України "Про народну законодавчу ініціативу". Дослівник має рацію, що такого законодавчому акті необхідно врегулювати наступне:

- "предмет народної законодавчої ініціативи (і сфери її обмеження);
- порядок формування та легалізації ініціативної групи громадян з ініціювання законопроекту Українським народом;
- форми протоколів зборів ініціативної групи громадян, а також заключного документа, що подаються до парламенту;
- порядок збору ініціативною групою підписів та порядок перевірки підрахунку кількості підписів;
- порядок участі громадян у законодавчому органі на етапах обговорення та розгляду «народного» законопроекту;
- порядок фінансування народної законодавчої ініціативи тощо" [1, с. 33].

Також цікавими у даному контексті є ідеї та пропозиції І. Куян щодо вдосконалення процедури парламентських слухань як інструменту здійснення народовладдя. Вчена обґрунтовує це твердження тим, що "парламентські слухання сприяють реалізації головної – законодавчої функції парламенту та закріпленого Конституцією України соціального призначення Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в державі. І, таким чином, безпосередньо утверджується народовладдя як спосіб владарювання, що ґрунтується на принципі народного суверенітету" [24, с. 135].

Дійсно, інститут парламентських слухань функціонує "з метою вивчення питань, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання" [40]. Головне, що нас цікавить, це їх основне призначення – вивчення Верховною Радою позиції народу щодо суспільно важливих питань, яка потім може отримати правове закріплення у формі закону чи іншого рішення Парламенту.

Так, у статті 136 Регламенту Верховної Ради України "Загальні положення щодо порядку проведення парламентських слухань" вказується, що результатами їх проведення "комітет, який здійснював підготовку до проведення парламентських слухань, готує рекомендації за результатами проведення парламентських слухань" [40]. Для цього Верховна Рада приймає

постанову, яка "повинна містити строки надання інформації про стан реалізації рекомендацій, а також, у разі необхідності, план проведення обговорень ("круглих столів", громадських обговорень, слухань у комітетах тощо) щодо стану їх реалізації, список законопроектів, необхідних для реалізації рекомендацій, орієнтовний строк їх розробки і внесення та перелік комітетів, яким Верховна Рада доручає розробити відповідні законопроекти, перелік інших заходів, спрямованих на реалізацію рекомендацій та контроль за їх виконанням" [40].

Поряд із цим, варто зауважити, що далеко не всі рекомендації парламентських слухань імплементуються у законодавство та інші рішення державної політики. Тому для підвищення ефективності цього механізму варто, наприклад, уточнити в Регламенті ВРУ конкретні форми парламентського та громадського контролю щодо сприяння імплементції одержаних за результатами слухань рекомендацій. Одним із варіантів може стати зобов'язання їх розгляду на під час звітування Кабінету Міністрів перед Верховною Радою. Ще одним способом є включення їх до щорічних послань Президента України.

Також варто погодитись із І. Куян щодо необхідності розробити процедуру розгляду розроблених на виконання цих рекомендацій проектів законодавчих актів Кабінетом Міністрів або парламентськими робочими групами [24, с. 139].

Вважаємо, що ці кроки будуть сприяти підвищенню ефективності і прозорості механізмів народовладдя, роблячи їх менш вразливими перед можливими негативними впливами. У цьому контексті, важливо також акцентувати увагу на розробці та впровадженні ефективних заходів для подолання системних проблем, властиві українській політичній системі, що заважають інституціоналізації та розвитку механізмів прямого народовладдя. Ці проблеми включають, насамперед, відсутність довіри до соціальних інститутів, політичну корупцію, обмежений доступ до інформації та слабку

культуру громадянської активності. При цьому, вирішення цих ключових проблем вимагає багатогранного підходу.

По-перше, подолання недовіри до інституцій державної влади вимагає зусиль, спрямованих на підвищення прозорості та підзвітності. Цього можна досягти за допомогою рішучих антикорупційних заходів, таких як посилення механізмів нагляду та запровадження більш суворих покарань за корупційні дії. До того ж, важливо враховувати вплив засобів прямої демократії на ставлення громадян до державних інститутів і те, як розширення участі громадян може підвищити політичну легітимність і знизити рівень корупції.

По-друге, покращення доступу до інформації має вирішальне значення для розвитку інститутів і механізмів прямої демократії. Цього можна досягти шляхом підвищення прозорості процесів прийняття урядових рішень та забезпечення легкого доступу громадян до відповідної інформації. Крім того, краща імплементація існуючих правил прямої демократії та розширення кола питань, що розглядаються на референдумах та за допомогою інших інститутів народовладдя, має позитивно вплинути на підвищення інтересу громадян до участі політично житті.

По-третє, важливе значення має розвиток культури громадянської активності. Цього можна досягти за допомогою програм громадянської освіти, які сприяють формуванню активної громадянської позиції та заохочують громадян до участі у громадській діяльності та процесах прийняття рішень. Крім того, сприяння політичній грамотності та підвищення обізнаності про права та обов'язки громадян може розширити можливості людей брати участь у прямій демократії.

Також важливо сприяти інклюзивним та партисипативним формам участі у виробленні політики на місцевому рівні (у територіальних громадах), таким як громадські слухання, місцеві ініціативи, органи самоорганізації населення, т.з. "бюджети участі" та ін. Це необхідно для того, щоб гарантувати, що голоси жителів територіальних громад будуть почуті та враховані в процесах прийняття рішень органами місцевого самоврядування.

Висновки до Розділу 3

З'ясовано, що недостатня правова база, нечіткість у законодавстві, відсутність відповідної регулятивної бази для організації та проведення референдумів, народної законодавчої ініціативи та низки інших механізмів прямої демократії є основними чинниками, що ускладнюють можливість громадян брати активну участь у прийнятті рішень на загальнонаціональному рівні.

Також, важливо враховувати, що успішна реалізація прямого народовладдя потребує активної участі та ініціативи самого народу. Частково це може бути пов'язано з нестачею усвідомлення громадянами власної ролі та важливості їхнього внеску у формуванні державної політики через пряму участь у референдумах та інших механізмах народного голосування.

Доведена необхідність вдосконалення конституційно-правових аспектів регламентації здійснення безпосереднього народовладдя в Україні, котре повинно базуватися на чіткій конституційній основі та сучасному законодавчому доробку.

Обґрунтована своєчасність інституціоналізації місцевих референдумів, шляхом ухвалення спеціального закону про місцевий референдум, що дозволить реалізації громадянами свого права на волевиявлення з важливих аспектів організації життям та розвитку своїх територіальних громад.

Обґрунтована доцільності розробки спеціального Закону України "Про народну законодавчу ініціативу", а також вдосконалення процедури парламентських слухань у Верховній Раді за рахунок внесення змін у Регламент ВРУ щодо деталізації форм здійснення парламентського та громадського контролю щодо сприяння імплементації у законодавство одержаних за результатами слухань рекомендацій.

Крім того, окреслено загальні напрямки подолання низки системних проблем, властивих політичній системі України, що стоять на шляху інституціоналізації та розвитку механізмів прямого народовладдя, зокрема, це:

- підвищення прозорості та підзвітності державних інституцій влади за рахунок вдосконалення системи та механізмів антикорупційної політики;
- покращення доступу до інформації за рахунок підвищення прозорості процесів прийняття урядових рішень та забезпечення легкого доступу громадян до відповідної інформації;
- сприяння розвитку культури громадянської активності шляхом ініціювання програм громадянської освіти, а також інклюзивним та партисипативним формам участі у виробленні політики на місцевому рівні.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі визначені та обґрунтовані теоретико-методологічні положення, що вирішують актуальне завдання наукової галузі знань із публічного управління та адміністрування, яке полягає у визначенні особливостей здійснення народовладдя в Україні в історичній ретроспективі. Одержані результати дослідження деталізовані у конкретних висновках і пропозиціях.

1. Розкрито теоретичні основи здійснення народовладдя в Україні. Визначено поняття "народовладдя" його форми та механізми. Встановлено, що народовладдя є широкою концепцією, котра включає в себе демократичний спосіб здійснення влади народом, як через обраних представників у державних і самоврядних органах влади, так і безпосередньо – через вибори, референдуми, а також інші неелекторальні форми участі громадян у прийнятті політичних та інших державно-владних рішень. Запропоновано класифікацію механізмів здійснення народовладдя на два основні типи залежно від форми та зобов'язувальної сили виявлення народної волі: механізми безпосереднього волевиявлення та механізми непрямої дії. До перших включаються: вибори (загальнодержавні та місцеві); імперативні референдуми (загальнонаціональні та місцеві); законодавча ініціатива громадян (наприклад, ініціатива європейських громадян в ЄС); відкликання мандату осіб, які обіймають державні посади. До другого типу механізмів включається широкий спектр форм громадської участі: т.з. "консультативних", "ініціарних" та "організаційних".

2. Визначені та проаналізовані історичні етапи розвитку інституту народовладдя на теренах сучасної України. Встановлено, що в історичному контексті розвиток народовладдя в Україні можна розділити на кілька ключових етапів, що відображають поступову еволюцію політичної системи та участі громадян у політичних процесах: Додержавний період та доба Київської Русі: У період існування Київської Русі (IX-XIII ст.); Польсько-

Литовська доба та доба козацтва (XIV- XVII ст.); Доба імперського панування (XVIII – поч. XX ст.); Українська революція (1917–1921 рр.); Радянська доба (1922–1991 рр.). Показано, що ці етапи не лише відображають розвиток народовладдя в Україні, але й підкреслюють постійний процес пошуку та вдосконалення демократичних інститутів у контексті сучасних викликів та потреб українського суспільства.

3. Дано характеристику процесу відродження народовладдя після здобуття Україною незалежності. Встановлено, що розвиток народовладдя в сучасній незалежній Україні можна умовно поділити на декілька етапів, які відображають ключові зміни у політичному житті країни та формування її демократичних інституцій. Основні етапи розвитку народовладдя в Україні включають: Період після отримання незалежності (1991-1996 рр.), що характеризувався доктринальним закріпленням права на самовизначення української нації та принципу національного суверенітету; Конституційна реформа 1996 року: створення правового поля для реалізації принципів народовладдя через прийняття Конституції України та спеціального законодавства; Період політичних трансформацій (1996-2014): суперечливий період, що характеризувався як кроками з формування профільного законодавства, що унормувало суспільні відносини, пов'язані зі здійснення народовладдя (численні виборчі реформи, закріплення та вивід із правового поля всеукраїнського референдуму та ін.); Сучасний період, який характеризується пошуком оптимального балансу між владою, парламентом та громадянами, що, зокрема, характеризується такими кроками, як повторним унормуванням інституту всеукраїнського референдуму, прийняттям Виборчого Кодексу, зростання ролі механізмів народовладдя непрямої дії (запровадження інструменту електронних петицій, поширення інших практик та форм громадської участі в управлінні державою та територіальними громадами).

4. Виявлено актуальні проблеми здійснення народовладдя в сучасній Українській державі. З'ясовано, що ключовими проблемами, які перешкоджають ефективному здійсненню народовладдя в Україні на

сучасному етапі, є недостатня прозорість та підзвітність суспільних інститутів, корупція, дефіцит демократії, брак політичних інновацій, повільне економічне зростання та соціальна нерівність. Встановлено, що найменш врегульованими залишаються окремі механізми безпосередньої форми народовладдя, передусім, це місцевий референдум. Крім того, відсутнє жодне правове забезпечення такого інституту як народна законодавча ініціатива. Механізми ж партисипативної демократії, такі як електронні петиції, хоча і є унормованими, але мають істотні обмеження щодо застосування.

5. Визначено перспективні напрямки розвитку інституту народовладдя в Україні: інституціоналізація місцевих референдумів, шляхом ухвалення спеціального закону про місцевий референдум; розроблення та прийняття спеціального Закону України "Про народну законодавчу ініціативу"; вдосконалення процедури парламентських слухань у Верховній Раді. Крім того, окреслено загальні напрямки подолання системних проблем, властивих політичній системі України, що стоять на шляху інституціоналізації та розвитку механізмів прямого народовладдя: підвищення прозорості та підзвітності державних інституцій влади; покращення доступу громадян до інформації державних органів; сприяння розвитку культури громадянської активності та партисипативних форм участі у виробленні політики на місцевому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакумов О. С. Конституційно-правові проблеми розвитку інститутів прямого народовладдя сучасної України в контексті посилення юридичної відповідальності держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 6. С. 26-34.
2. Барабаш Ю. Окремі питання модернізації конституційних засад виборчого права України. *Право України*. 2013. № 5. С. 46-53.
3. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.
4. Бойко І. Й. Витоки, становлення та розвиток інституту народовладдя в Україні. *Право України*. 2019. № 11. С. 165–182.
5. Бойко І. Конституція України 1710 р. та її місце в багатовіковій історії національного державотворення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 16–25.
6. Бойко О. Д. Народовладдя. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Народовладдя> (дата звернення: 25.11.2023).
7. Бориславський Л. Загальні засади конституційного ладу: принцип народовладдя та форми його здійснення. *Вісник Львівського ун-ту*. Серія юридична. 2002. Вип. 37. С. 207-212.
8. Виборчий Кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4128> (дата звернення: 16.11.2023).
9. Водянніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2020. С. 23-42.
10. Галус О.О. *Форми безпосереднього народовладдя в Україні* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2012. 21 с.

11. Декларація про державний суверенітет України: Декларація від 16.07.1990 № 55-ХІІ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#doc_info (дата звернення: 25.11.2023).
12. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021р.). Разумков Центр, 10 серпня 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 26.11.2023).
13. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 5 : Територіальне управління / наук.-ред. колегія : О. Ю. Амосов (співголова), О. С. Ігнатенко (співголова) та ін. ; за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатенка, А. О. Кузнецова. Х. : Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2011. 408 с.
14. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. Вив. 24(31). С. 45-55.
15. Загальна теорія держави і права: підр. для студ. юр.в.навч. зак-в / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
16. Ключковський Ю. Б. Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Право України*. 2019. № 10. С. 95-112.
17. Козюбра М. І. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні українські реалії. *Право України*. 2019. № 11. С. 83-97.
18. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України: Конституційний договір від 08.06.1995 № 1к/95-ВР. URL:

- https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-вр#doc_info (дата звернення: 25.11.2023).
19. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР): Історичний документ, Конституція від 29.04.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
20. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
21. Куйбіда В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: монографія. К. : МАУП, 2004. 432 с.
22. Куйбіда В., Чушенко В. Система місцевого самоврядування в Україні. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2000. Вип. 35. С. 195–199.
23. Кулініч О. В. Місцевий референдум. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 5 : Територіальне управління / наук.-ред. колегія : О. Ю. Амосов (співголова), О. С. Ігнатенко (співголова) та ін. ; за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатенка, А. О. Кузнецова. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2011. С. 192-194.
24. Куян І. Парламентські слухання як форма і засіб забезпечення народовладдя в Україні. *Право України*. 2019. № 10. С. 130-141.
25. Ломжець Ю. В. Народовладдя, представницька демократія та парламентаризм: проблеми співвідношення. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. Вип. 1. С. 45-50.
26. Любченко П. Народовладдя та місцеве самоврядування: сутність і взаємообумовленість розвитку. *Право України*. 2019. № 10. С. 195-211.
27. Максименцева Н., Максименцев М., Корнякова Т. Парламентаризм та його складові у сучасній правовій науці. *Право України*. 2023. № 2. С. 91-111.

- 28.Максіменцева Н. О., Максименцев М. Г. Право народу на законодавчу ініціативу як форма безпосередньої демократії. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 121-125.
- 29.Мельниченко В. Правове регулювання всеукраїнського референдуму за народною ініціативою і розвиток народовладдя. *Право України*. 2019. № 10. С. 113-129.
- 30.Мисишин О. С. Демократизація виборчого процесу як механізм запобігання і протидії політичній корупції в Україні. *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 68-76.
- 31.Муніципальне право України: Підручник / Кол. авт.; За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. К.: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
- 32.Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023р.). Разумков Центр, 11 жовтня 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r> (дата звернення: 26.11.2023).
- 33.Пінчук С. А. Безпосередня участь громадян у місцевому самоврядуванні: вітчизняна практика і перспективи: монографія. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету Острозька академія, 2012. 176 с.
- 34.Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#doc_info (дата звернення: 16.11.2023).
- 35.Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#doc_info (дата звернення: 16.11.2023).

36. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#doc_info (дата звернення: 26.11.2023).
37. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#doc_info (дата звернення: 16.11.2023).
38. Про проект нової Конституції України від 1993 року: Постанова Верховної Ради України від 8.10.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3494-12#Text> (дата звернення: 26.11.2023).
39. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 № 1427-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#doc_info (дата звернення: 25.11.2023).
40. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 26.11.2023).
41. Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії): Постанова Верховної Ради України від 21.10.1994 № 227/94-ВР. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/post/0165.html> (дата звернення: 25.11.2023).
42. Проект Закону України "Про внесення змін до Конституції України" реєстр. № 4290 від 31.03.2009. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34882 (дата звернення: 26.11.2023).
43. Проект Закону України "Про внесення змін до статті 93 Конституції" (щодо законодавчої ініціативи) реєстр. № 1015 від 29.08.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254 (дата звернення: 26.11.2023).

44. Проект Закону України "Про правотворчу народну ініціативу" рестр. № 3847 від 30.12.2013. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49445 (дата звернення: 26.11.2023)
45. Проект Конституції України від 01.07.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (дата звернення: 26.11.2023).
46. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України». Разумков Центр, 27 березня 2019. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 26.11.2023).
47. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України "Про вибори народних депутатів України", пункту 3 розділу II "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі" (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017: Рішення Конституційного суду України від 21.12.2017 № 3-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
48. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про всеукраїнський референдум" від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018: Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 № 4-р/2018.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
- 49.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 06 листопада 2010 року № 11-рп/2010. Рішення Конституційного суду України від 06.11.2010 № 11-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10#Text> (дата звернення: 16.11.2023).
- 50.Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика. К.: Логос, 2006. 368 с.
- 51.Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918: Історичний документ, Закон від 13.11.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
- 52.Тищик Б., Бойко І. Історія держави і права України: академічний курс: підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.
- 53.Тодика О. Ю. Проблеми реалізації органами місцевого самоврядування своїх повноважень в аспекті здійснення народовладдя. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2004. Вип. 7. С. 49–61.
- 54.Тодика О. Ю. Проблеми становлення народовладдя: теоретичний та конституційно-правовий аспекти. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 2. С. 21–25.
- 55.Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього (І): Історичний документ, Універсал

- від 10.06.1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-17#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
- 56.Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
- 57.Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 25-29.
- 58.Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: ФІНН, 2009. 216 с.
- 59.Щербак В. Запорозька Січ. Енциклопедія історії України. Т 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2005, 658 с.
- 60.Consolidated versions of the Treaty on European Union (2012/C 326/01). Official Journal of the European Union. C 326, 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT> (accessed 27 October 2023).
- 61.Direct democracy. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/direct-democracy> (accessed 27 October 2023).
- 62.Lipset S. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. № 1. P. 69–105.
- 63.Representative democracy. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/representative-democracy> (accessed 27 October 2023).
- 64.Roper B. The History of Democracy. A Marxist Interpretation. London : PlutoPress, 2013. 328 p.
- 65.The Future of Democracy – Trends, Analyses and Reforms: A Green Paper for the Council of Europe. Strasbourg : Council of Europe, 2004. 135 p.
- 66.Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy. London ; New York : Routledge, 1994. 437 p.

67. Skochylyas L. Elections and democracy: from theory to practice. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2022. № 1. pp. 229-237.
68. White S., Gill G., Slider D. *The Politics of Transition: Shaping of Post – Soviet Future*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 277 p.